

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

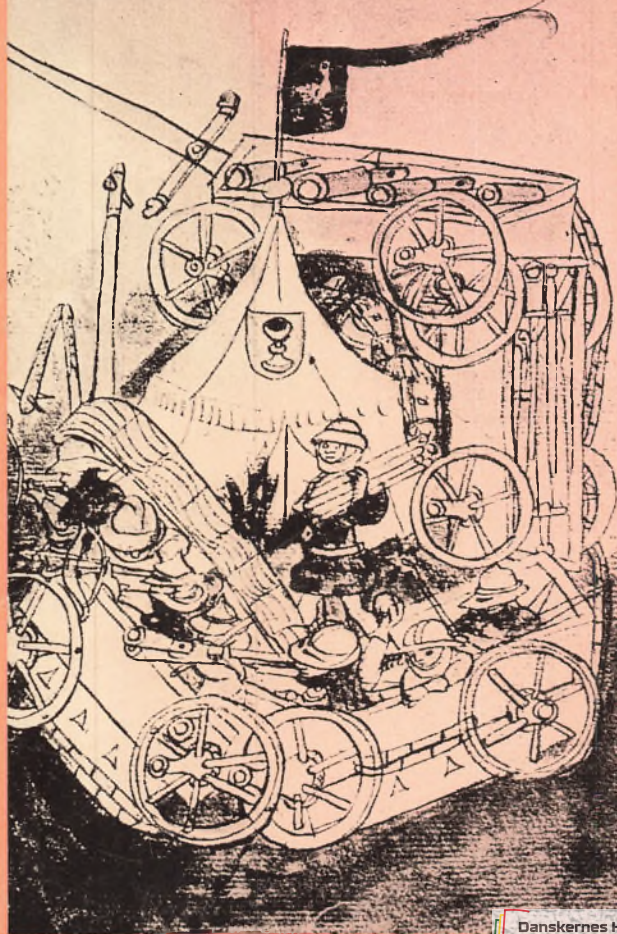
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jørgen Würtz Sørensen

Bondeoprør i Danmark 1438-1441

Auf gelassen hier volk mag sich an wolgerusten wagen also
welicffen vnd vergruben vnd groß vorrauf haben vor allem
gewalt

Landbohistorisk Selskab

Bondeoprør i Danmark 1438-1441

Copyright © 1983 by Jørgen Würtz Sørensen
og Landbohistorisk Selskab.

Trykt hos AiO Tryk as, Odense.
ISBN 87-7526-008-5

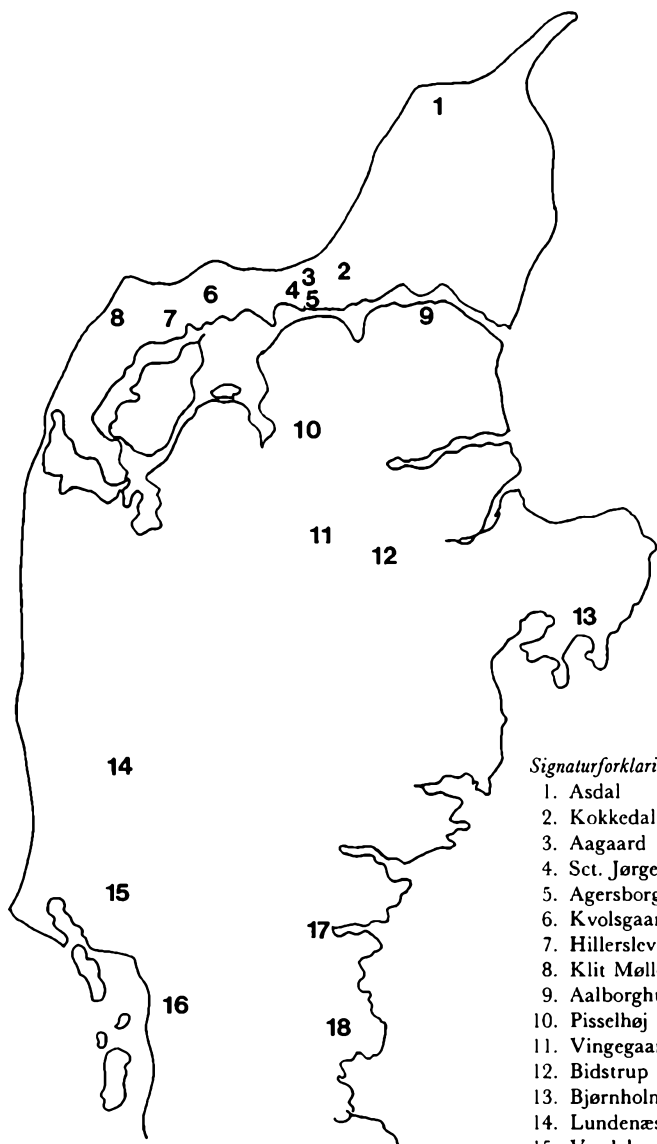
Trykningen bekostet af
Statens humanistiske forskningsråd.

Forsiden er en gengivelse af en hussittisk vognborg fra et tysk farvelagt
håndskrift ca. 1450. Fra Josef Macek: *The Hussite Movement in Bohemia*,
Prag 1958.

Jørgen Würtz Sørensen

Bondeoprør i Danmark 1438–1441

*En analyse af rejsningernes økonomiske,
sociale og politiske baggrund*

Signaturforklaring

1. Asdal
2. Kokkedal
3. Aagaard
4. Sct. Jørgensbjerg
5. Agersborg
6. Kvolsgaard
7. Hillerslevhus
8. Klit Mølle
9. Aalborghus
10. Pisselhøj
11. Vingegaard
12. Bidstrup
13. Bjørnholm
14. Lundenæs
15. Vardehus
16. Ribehus
17. Koldinghus
18. Haderslevhus

Indhold

I. Problemfelt

(I, 1) Sociale oprør under feudalismen	7
(I, 2) Bondeoprør i Danmark før 1438-rejsningen .	14
(I, 3) Noter	23

II. Den sociale og politiske baggrund

(II, 1) Landbefolkning og agrarstruktur	25
(II, 2) Det svenske og norske oprør	28
(II, 3) Erik af Pommern og det danske rigsråd . . .	34
(II, 4) Noter	36

III. Rejsningerne under rigsrådsregimentet

(III, 1) Den første rejsnings udbrud og karakter . .	38
(III, 2) Hertug Adolph og de jyske bønder	42
(III, 3) Lokalisering af de oprørske jyske len	46
(III, 4) Kong Eriks rolle i rejsningerne 1438–39 . .	50
(III, 5) Den politiske udvikling omkring den sjællandske rejsning 1440	56
(III, 6) De fynske bondeuroligheder 1440	59
(III, 7) Noter	67

IV. Den nordjyske rejsning 1441

(IV, 1) Forspil og udbrud	72
(IV, 2) Den første træfning	77
(IV, 3) Henrik Tagesen og den nordjyske opstand	80
(IV, 4) Slaget på Sct. Jørgensbjerg	91
(IV, 5) Noter	95

<i>V. Bonderejsningernes sociale aspekter</i>	
(V, 1) Samtidens syn på de sociale årsager	99
(V, 2) Ændringer i landbefolkningens ydelser	102
(V, 3) Fæstebondens øvrige byrder	107
(V, 4) Indførelsen af den fulde bispetiende	110
(V, 5) Ekstraordinære afgifter og ulovligt gæsteri .	112
(V, 6) Vornedskabets indførelse	116
(V, 7) Noter	118
<i>VI. Konklusion</i>	121
<i>VII. Forskningsoversigt</i>	
(VII, 1) Den huitfeldske behandling	127
(VII, 2) Fabricius' opgør med den »huitfeldske behandling«	129
(VII, 3) Erslev og de senere synspunkter	131
(VII, 4) Opgøret med Fabricius	134
(VII, 5) Noter	138
<i>VIII. Kildepræsentation</i>	
(VIII, 1) Dokumenter og arkæologiske vidnesbyrd	140
(VIII, 2) Beretninger	141
(VIII, 3) Noter	147
<i>IX. Huitfeldts beretning</i>	149
<i>X. Kilde- og litteraturfortegnelse</i>	151
<i>Anvendte forkortelser</i>	156
<i>Navne- og stedregister</i>	157

I. Problemfelt

(I, 1) Sociale oprør under feudalismen

Nærværende fremstilling er en revideret og udvidet udgave af mit hovedfagsspeciale »De danske bonderejsninger 1438–1441. En analyse af oprørenes økonomiske, sociale og politiske baggrund«, der afleveredes ved Historisk Institut, Aarhus Universitet i januar 1974. Dette speciale er siden blevet benyttet af en række middelalderforskere, ikke mindst af Hein Rebas i Scandia-artiklen »Högadlig intressepolitik, slaget på Sct. Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441«¹, hvor fremstillingen af den nordjyske opstands konkrete udvikling i udpræget grad bygger på mit speciale. I en svarartikel i samme tidsskrift fra Hugo Yrwing var et af angrebepunkterne mod Rebas, at han havde benyttet utrykt dansk litteratur², hvilket adstedkom flere opfordringer til udgivelse af specialet, som også Jens E. Olesen henviste til i sin disputats fra 1980 »Rigsråd-Kongemagt-Union«³.

Når jeg i stedet for en udgivelse af specialet i dets oprindelige form har valgt at gennemarbejde og udvide teksten, skal forklaringen søges i flere forhold. For det første har jeg ønsket at tage stilling til den senere forsknings resultater, primært Hein Rebas' opfattelse af det nordjyske oprørs placering i storpolitikken, som jeg på en række punkter er uenig i. Dernæst har jeg på visse andre områder revideret min opfattelse, selv om hovedlinjerne fortsat er de samme. Især har Jens E. Olesens grundige disputats bidraget til en afklaring af en række forhold omkring forleningspolitikken, som jeg ikke var opmærksom på under udarbejdelse af specialet. Endelig har jeg ønsket i højere grad end i specialet at knytte de danske bondeoprør i det 15. århundrede sammen med den omfattende bredere teoretiske forskning om bondebevægelser og bondeoprør, der især har vundet frem fra slutningen af

St. Jørgensbjerg i Vesterhanherred. Tegning af Magnus Petersen.

1960-erne med Rodney Hilton og Henry A. Landsberger som de mest fremtrædende repræsentanter⁴. Denne sammenknytning vil især finde sted i den endelige konklusion.

Udgivelsen af min undersøgelse af de danske bondeopstande, der i årene 1438–1441 prægede det danske samfund, skal imidlertid også ses som et forsøg på en samlet fremstilling af et betydeligt socialt oprør under den danske feudalisme; et tema, der stadig ikke er blevet tilfredsstillende behandlet, heller ikke i de senere års omfattende oversigtsværker omkring dansk middelalder⁵. Stadig gælder det, at man væsentligst har koncentreret sig om begivenhedsforløbet, mens årsagsproblematikken kun i ringe grad har været viet forskernes interesse. Derfor er rejsningerne blevet behandlet isoleret og løsrevet fra den økonomiske, sociale og politiske baggrund. Dette har til dels sin forklaring i, at forskningen omkring landbrugsstrukturen og almuens sociale kår tidligere var særdeles sparsom og ufuldkommen, men denne mangel er nu i nogen grad blevet afhjulpet af den stadig mere intensive forskning angående den senmiddelalderlige landbrugskrise. Den nye viden om det agrare system og jordejerkrisisens forskellige faser har givet et yderligere incitament til et forsøg på at belyse de danske bønders voldsomme adfærd på baggrund af den økonomiske og sociale udvikling⁶.

Forståelsen af bonderejsningernes karakter ville dog blive mangelfuld, hvis de ikke blev set i sammenhæng med de politiske begivenheder i oprørsårene. Der kan således ikke herske tvivl om, at rejsningerne påvirkede de politiske magthaveres adfærd og i enkelte situationer formelig dikterede den førte politik. Mere problematisk er det, hvorvidt bøndernes opstand var foranlediget af den spændte politiske situation, og om bønderne kan siges at have haft egentlige rigspolitiske mål. Sammenhængende hermed er diskussionen af Erik af Pommerns rolle og forbindelsen med den oprørske almue.

Spørgsmålet om bøndernes politiske mål fører umiddelbart over i de seneste års teoretiske diskussioner om bondebevægelser og bondeoprør, hvor især Henry A. Landsberger har hævdet muligheden af at opstille en hypoteseramme til

behandling af bondebevægelser, ikke alene i middelalderen, men til alle tider og uanset geografisk placering⁷. Således skriver han i en historisk analyse af den engelske bonderejsning i 1381, som han har lavet sammen med Betty H. Landsberger, at »our own interest in it (den engelske rejsning JWS), and our re-analysis of it, stems from our belief that its characteristics are timeless and that the lessons it contains are neatly as applicable to events today as they are to the time in which they occurred«⁸.

På grundlag af denne overbevisning har Landsberger i sine teoretiske arbejder kunnet opstille dels en analyse dels en række teser, der vil kunne finde anvendelse ved behandling af ethvert bondeoprør. Analysen skal ifølge Landsberger tage udgangspunkt i undersøgelsen af den økonomiske, sociale og politiske udvikling i det samfund, hvori bondebevægelsen opstår⁹. På baggrund af sine empiriske observationer mener Landsberger på dette punkt at kunne opstille følgende tese:

»Bondebevægelser vil mest sandsynligt opstå i samfund, hvor traditionelle eliter har mistet terræn i forhold til nyere eliter p.g.a. objektive økonomiske ændringer i landbrugets betydning eller struktur eller p.g.a. politiske ændringer som krig«¹⁰.

Foruden en analyse af selve begivenhederne rummer Landsbergers analyseskema desuden det centrale punkt omkring bevægelsens kort- og langsigtede mål¹¹. I tesoerne formuleres disse punkter således:

Målene vil blive mere specielle, når tidligere institutionelle strukturer kan tjene som reference, f.eks. genoprettelse af fællesskabsjorder«¹² og »Radikalisering af mål vil finde sted, når oprindelige snævre og moderate mål ikke opfyldes; når disse opfyldes, vil målene blive snævrere og mere moderate«¹³.

Disse spørgsmål hænger også snævert sammen med Landsbergers punkter om analyse af bevægelsens ledelse og massebasis, dvs. en undersøgelse af bevægelsens sociale sammensætning på baggrund af en klasseanalyse af det samfund, hvori bevægelsen er opstået¹⁴. Om ledelse og massebasis i bondebevægelser skriver Landsberger i sine teser:

»Det vil være de bedst stillede lag indenfor landbefolkningen, der mest sandsynligt vil stå i spidsen for organiseringen og med sikkerhed de dårligst stillede lag, som vil være underrepræsenteret. Indenfor hver gruppe vil de bedst stillede individer og bestemt ikke de ringest stillede, dominere ledelsen og aktiviteten«¹⁵ og »Jo mindre moderniseret samfundet er, jo lavere på den organisatoriske stige vil lederne udefra blive rekrutteret. I det omfang der eksisterer en national ledelse, vil denne komme de facto og til et relativt sent udviklingsstade, fra byernes middelklasse, særligt fra intellektuelle. I det omfang der er en regional eller lokal ledelse, vil denne rekrutteres fra det lokale borgerskab, håndværkere, småhandlende, sagførere og den lavere gejstlighed«¹⁶. Et væsentligt aspekt i forbindelse med undersøgelsen af en bondebevægelse er for Landsberger bevægelsens ideologi, hvor ideologi forstås som »en persons eller en gruppes sociale bevidsthed vedrørende de samfund, hvori de lever«¹⁷. Problemstillingen vil her være koncentreret om eksistensen af traditionelle opfattelser i bondesamfund, f.eks. i retning af en tilbagevendende til en samfundsorden, som tidligere har eller tænkes at have eksisteret.

Som det vil ses har Landsberger opfattelse af hypotesernes almengyldighed ført til en række som oftest »common sense«-betragtninger, der samtidig røber hans ringe kendskab til europæiske middelaldersamfund. Det første og altoverskygende problem ved behandling af europæiske middelalderoprør (bortset til dels netop det engelske i 1381)¹⁸ er, at det vil være vanskeligt, ja i de fleste tilfælde ganske umuligt at svare på selv de mest centrale spørgsmål, som f.eks. bevægelsens økonomiske, sociale og politiske mål samt bøndernes ideologi. Disse begrænsninger i behandlingen af middelalderlige bondeoprør fremhæves da også af den materialistiske middelalderforsker Rodney Hilton, der samtidig gør den væsentlige bemærkning, at konflikterne i et feudalt samfund må blive kvalitativt anderledes end i et kapitalistisk samfund, hvor såvel klasse- som produktionsstrukturen er grundlæggende anderledes¹⁹. Hilton mener således, at det bliver den grundlæggende klassemodsatning mellem jordejer og fæste-

bonde, der bliver det centrale punkt til forståelse af de utallige sociale oprør i middelalderen. Først ved handelsborgerkabets fremvækst og kamp mod privilegiesamfundet ændrer disse konflikter karakter og indleder overgangen fra feudalisme til kapitalisme²⁰.

Rodney Hilton betoner desuden de betydelige geografiske forskelle i såvel klasse- som produktionsstruktur, der vil være afgørende for et konkret bondeoprørs baggrund og forløb. Dermed siger Hilton ikke, at der ikke kan opstilles en række fælles træk for bondeoprør i de europæiske feudale samfund, idet netop den eksisterende klassemodsatning vil skabe en række fællestræk, ligesom demografiske, meteorologiske og økonomiske kriser ofte vil ramme flere lande på en gang. Således mener Hilton på baggrund af en analyse af en række middelalderlige oprør (ingen danske) at kunne opstille en række fællestræk angående, hvilke krav bønderne stillede og dermed også om konflikternes baggrund. Hilton skriver således: »What happened when peasant movements, violent or not, were precipitated was that peasants or their spokesmen articulated demands for the fulfillment of traditional peasant aims. These can almost entirely be summed up as the demand for land, for freedom, and for the reduction or abolition of rents and services«²¹.

Ud fra sine observationer fremhæver Hilton, at kravet om en deling af godsjordene var sjældent i middelalderen, mens kravet om fritagelse eller nedsættelse af afgifter og andre byrder var mere almindelige. Væsentligste fællestræk var imidlertid kravet om fastholdelse af traditionelle afgifter og byrder, hvor forøgelse ofte var den direkte anledning til bonderejsninger²². Hertil kom effekten af ekstraordinære byrder, som f.eks. krigsskatter, hvis udskrivning ofte førte til sociale konflikter. Desuden kom fastholdelsen af traditionelle rettigheder, f.eks. ret til jagt, adgang til fiskevand og skovhugst, herlighedsrettigheder, hvis ophævelse kunne give anledning til protester fra almuen²³.

Hilton anser således ændringer i afgifts- og hoveriydelser eller fratagelse af traditionelle rettigheder som de mest almindelige årsager til sociale oprør. Hertil kom dog også

konflikter i tilfælde, hvor bønderne kunne have regnet med økonomiske og sociale forbedringer; et forhold, der fik betydning under den senmiddelalderlige agrarkrise, hvor arbejdskraftens værdi p.g.a. faldet i befolkningstallet steg væsentligt. Foruden disse økonomiske ændringer i det feudale samfunds ligevægtstilstand peger Hilton også i sine værker på en række eksterne faktorer som medvirkende til udbrud af bondeoprør, f.eks. krige og politiske kriser, hvor det feudale hieraki var ude af balance. Dette forhold gælder f.eks. den franske »jaquerie« i 1350-erne under krigen med England, ligesom også den engelske rejsning i 1381 kan ses som et resultat dels af krigen, dels af de interne stridigheder i det engelske aristokrati²⁴.

Mange sociale oprør i middelalderen havde et religiøst indhold, hvor religiøse, økonomiske og sociale krav smeltede sammen. Det gjaldt f.eks. den engelske rejsning i 1381, der havde den Wycliffe-inspirerede »mad priest« John Ball, som en af de ledere, der prædikede lighed og ophævelse af kirkens og adelens privilegier under devisen, »When Adam delved and Eve span who was then a gentleman«²⁵. Denne tendens til et opgør med privilegiesamfundet og dermed med den katolske kirke som jordbesidder fandtes endnu mere udpræget i den store hussitiske rejsning i Böhmen, hvor nationale, religiøse, sociale og økonomiske krav smeltede sammen²⁶, men der kunne gives talrige andre eksempler på, at en bondebevægelse havde religiøse mål. Disse chiliastiske bevægelser, hvor sociale og religiøse mål smeltede sammen var samtidig udtryk for det middelalderlige verdensbillede, der var præget af den katolske tro, og hvor samfundsændringer og formulering af mål måtte relateres til dette billede²⁷.

Vedrørende de middelalderlige bondebevægelseres ledelse og organisation mener Hilton i modsætning til Landsberger ikke at kunne sige noget definitivt om rekruttering af ledelsen, mens Landsberger mener, at bønderne kun i begrænset omfang vil blive ledere, mens folk udefra, f.eks. fra adelen, kirken evt. byhåndværkere vil overtage ledelsen²⁸. Hilton påviser ganske vist, at folk fra den lavere gejstlighed har spillet en væsentlig rolle i en række, især chiliastiske bevægel-

ser, ligesom adelsmænd har deltaget i bondeoprør, f.eks. ridderen Jan Ziska, der var fremtrædende i hussitiske hære²⁹. Til gengæld findes der også eksempler på bønder, der stod i spidsen for bondehære, f.eks. Zannekin i Flandern og Guillaume Karle, der var leder under den franske »jaquerie«³⁰. Hilton betoner imidlertid det forhold, at netop adelsmænd og gejstlige fik deres navne fastholdt i kildematerialet, dels fordi de var kendte, dels fordi de ofte selv var i stand til at skrive. Derimod forblev bondelederne i de fleste bondeoprør anonyme, hvilket da også er tilfældet for en meget betydelig del af de middelalderlige oprør³¹. Dette forhold har Hilton selv vist i sin undersøgelse af den række af oprør, der fandt sted inden den store rejsning i 1381³².

Kildematerialets karakter er således af afgørende betydning for de spørgsmål, der kan stilles i forbindelse med et konkret oprør. Der kan stilles andre og mere dybtgående spørgsmål til det engelske 1381-oprør, der er behandlet af såvel Landsberger som Hilton, end til f.eks. de danske rejsninger omkring 1440. Det vi kan bruge de aktuelle forskningssynspunkter til er snarere at have dem i baghovedet ved rekonstruktionen af begivenhedsforløbet i Danmark, således at det måske bliver muligt at se nye sammenhænge.

(I, 2) Bondeoprør i Danmark før 1438-rejsningen

Når de danske bondeoprør i perioden 1438 til 1441 i lighed med det engelske oprør i 1381 fremstår som helt enestående, må dette dog ses i sammenhæng med den dårlige og tilfældige kildeoverlevering fra den tidligere middelalder. Hertil kommer en manglende interesse i sociale konflikter hos danske middelalderhistorikere, hvilket har medført, at de ganske talrige tidlige danske bondeoprør aldrig har været behandlet samlet³³. Vores kendskab til de fleste oprør er da også så sparsomme, idet de oftest alene optræder i forskellige årbøger, der ikke medgiver nogen form for detaljer om de nærmere omstændigheder omkring centrale spørgsmål som de umiddelbare årsager til opstanden, bondebevægelsens sociale sammensætning eller konkrete mål. Når de tidlige oprør

skal medtages her er det imidlertid sket ud fra erkendelsen af, at der gennem en sammenligning af oprørerne og en sammenstilling af kildematerialet kan nås en højere grad af viden om bøndernes organisation og aktionsformer, der som det skal påvises nedenfor tilsyneladende har holdt sig nogenlunde uforandret gennem middelalderen. Derimod varierede de konkrete anledninger og de umiddelbare mål fra oprør til oprør.

Det første konkrete tilfælde af en social rejsning i tidlig dansk middelalder er klart oprøret i 1086 mod Knud den Hellige, hvor anledningen klart udsprang af usædvanlig beskatning fra kronens side³⁴. Oplysningerne om dette oprør er såre sparsomme, hvorimod det i højere grad er muligt at se linjerne i det skånske oprør mod biskop Absalon i 1180. I dette sidste tilfælde giver en kritisk læsning af Saxo endvidere mulighed for at komme nærmere ind på almuens egen opfattelse, idet denne trods negativt skildret dog fremstilles ganske udførligt hos den samtidige historieskriver. Selv om den skånske almue betegnes som en »fræk folkehob« og som »vild og gal« fremgår det tydeligt af Saxos tekst, at årsagen til den voldsomme reaktion var usædvanlig beskatning fra de lensmænd, som biskop Absalon havde indsat på bispestolens skånske godser. Heriblandt var broderen Esbern Snarre, samt andre slægtninge. I løbet af oprøret blev almuens vrede dog også vendt mod den skånske adel, hvis gårde også blev angrebet af bondehæren³⁵. Selve begivenhedsforløbet af det skånske oprør skal ikke berøres her, men interessant er det at konstatere, at bønderne i 1180 allerede havde en fuldt udviklet praksis i forbindelse med organiseringen af et oprør. Centralt i denne organisering og den efterfølgende aktion var bøndernes samling og drøftelse på tinge, hvor beslutningen om oprøret tages. I denne forbindelse er det værd at notere, at beslutningerne i forbindelse med oprøret er langt mere vidtgående end blot til et voldeligt opgør med jordejerne. Således beslutter den skånske almue på tinge som en reaktion mod bispens hårde fremfærd at afskaffe »al kongelig skat og tyngde«, ligesom de »forsvor at udrede bispetiende og gav præsterne lov til at gifte sig, samt vedtog at disse godt alene

kunne tage vare på gudstjenesten, så ærkebispens embede var overflødig³⁶.

Til bøndernes praksis omkring oprør kan yderligere føjes den faste praksis med hensyn til viderekommunikering af oprørsbudskabet. Dette ses at være viderebragt gennem udsendelse af »budstikke« eller »vidje og brand« (f.eks. fakler eller bål på højt beliggende steder). Om denne kommunikationsform hedder det hos Saxo, at »de lod efter Folkets sæd budstikken gå rundt og opbyde alle til kamp i frihedens navn«³⁷. Saxos formulering viser også, at denne sædvanebestemte oprørsprocedure allerede i 1180 var gammel og velkendt. På denne måde kunne det lade sig gøre hurtigt at sammenkalde store dele af landbefolkningen, uden at det nødvendiggjorde deltagelse af andre grupper som ledere for bevægelsen. Landbefolkningen havde en fuldt udbygget organisation, der kunne mobilisere bønderne fra store områder og indenfor en rimelig kort tid. Således skriver Saxo om det andet skånske oprør i 1182, at nogle ledere satte »hele Skånes almue stævne til at mødes på samme sted (tinget) om fjorten dage og væрге sin frihed med våben i hånd«³⁸.

Oprøret mod Knud den Hellige og de to skånske oprør er eksempler på tidlige konfrontationer mellem bønderne og herremændene, men ellers er det især perioden fra midten af det 13. århundrede til begyndelsen af det 14. århundrede som karakteriseres ved en række mere eller mindre klart definerede bondeoprør. Centralt for disse bondebevægelser var modstanden mod pålæg af ekstraordinære skatter til kronen, mens andre tydeligere også var vendt mod adelen. Kildegrundlaget til belysning af disse oprør er såre sparsomt, idet de oftest kun er omtalt i årbøgernes notitser, mens man savner en mere indgående behandling, som Saxos af det skånske oprør. Om bondeoprør under Erik Plovpenning fortæller Lundeårbogen således, at i 1249 tvang kong Erik »hele Danmark i vogn- eller plovskat. Og han kom til Skåne for at kræve den, men blev med stort mandetab slagen på flugt af bønderne og forjagen fra Lunde by. Derpå belejrede bønderne ham i Helsingborg indtil Langfredag, da kongen i løn om natten flygtede over til Sjælland«³⁹.

Armbrostskytter.

Endnu mere sparsomt er materialet omkring »kådkarleopstanden« i midten af 1250-erne, hvor oprøret tilsyneladende har været vendt mod adelen, idet Lundeårbogen for 1255 kan meddele, at »dette år var bønder galne mod ædlinge«; Rydårbogen for 1256 fortæller, at »kådkarle var alle galne med køller« samt Sjællandske Årbog, at »bønderne rasede mod ridderne med køller«⁴⁰. Hvorfor »kådkarlene«, der antageligt er en betegnelse for de fattigste bønder, rejste sig mod adelen er det imidlertid umuligt at afgøre, ligesom det er vanskeligt at afgøre om dette »kådkarleoprør« fortsætter i de følgende år. To år senere kan de forskellige årbøger imidlertid oplyse om en større sjællandsk bonderejsning, idet Rydårbogen siger, at der i 1258 »var kamp mellem kongen og bønderne«; Essenbækårbogen, at »bønderne blev slagne ved den bro, som hedder Lejre; Sorøårbogen, at »der var kamp ved Kisserup (ved Lejre) mellem kongen og bønderne«⁴¹.

Baggrunden for disse bondeuroligheder er således uklar, idet oplysningerne såvel kan pege på udstedelse af en ny plovskat som på afgiftsforhøjelser fra de privilegerede stænder i denne landbrugskrisens allertidligste fase, hvor der synes at have eksisteret et befolkningsoverskud i forhold til den anvendelige produktionsjord⁴². Denne situation synes at forstærkes ind i begyndelsen af det 14. århundrede, hvor oplys-

ningerne om uro i landalmuen begynder at blive talrigere. Dette gælder i særdeleshed bondeoprørene under Erik Mendved, hvor kongemagten for at finansiere krigsførelsen mod de vendiske stæder og for at opretholde kronens indtægter under det begyndende befolkningsfald krævede en række ekstraordinære skatter. Dette øgede skattetryk faldt tilsyneladende sammen med en række misvækstår samt sygdomme i kvægbesætningerne, således at der generelt må være sket en svækkelse af befolkningens sundhedstilstand. Således taler Essenbækårbogen om »kvægpest« i 1300, »farsot« i 1305⁴³, mens yngre Sjællandske krønike beretter om »stor tørke og misvækst over det ganske land« i 1311⁴⁴. Også Ribeårbogen taler om »stor tørke og dårlig høst« i 1311, og da denne situation faldt sammen med udskrivelsen af en ny skat, førte det hurtigt til uro i bondebefolkningen, idet Ribeårbogen for 1312 kan meddele, at »kong Erik lod mange bønder hænge udenfor København«⁴⁵.

I 1313 brød en større midtjysk bondeopstand ud, idet de jyske bønder nægtede at betale den nyligt pålagte skat. I dette oprør deltog en række jyske adelsmænd, der tilsyneladende efter de senere retssager havde opfordret bønderne til at nægte at svare skat til kongen. Denne skattenægtelse medførte, at Erik Mendved førte en hær til Jylland, hvor han ved Horsens byggede en borg, hvorfra nedkæmpelsen af bondeopstanden kunne ske. Denne nedkæmpelse af bønderne i de midtjyske herreder, der tilsyneladende har været oprørscentrum, var tilendebragt i sommeren 1313. Et bevaret dokument fra 1313 beretter således om, at de oprørske bønder fra fire sysler, deriblandt Hardsyssel, Almindsyssel og Jellingsyssel havde sluttet forlig med kong Erik⁴⁶. Af dokumentet fremgår det, at bønderne i de fire sysler »forført af onde menneskers råd« havde sat sig op mod kongen, f.eks. havde bønderne selv på Viborg Landsting fastsat straf for dem, der ikke ville deltage i rejsningen. Desuden havde bønderne »ihjelslået mange af hans (kongens) adel«. Dette var fuldt tilstrækkeligt til at fortabe såvel liv som gods, idet det var at føre avindsskjold mod riget. Kongen ville dog benåde bønderne, hvis de oplyste, hvem der havde opfordret til og

stået i spidsen for oprøret. Desuden skulle de overvundne bønder betale en række bøder, f.eks. »fundere og stifte to ørtugs korns rente inden pinsedag til et alter i Kolding for de dodes sjæle, som uskyldig blev ihjelslået af dem«. Desuden skulle alle give et pund korn og tre marks penge af hver plov i to år, samtidig med at kongen skulle oppebære kirketien den i fire år. Disse ekstraordinære afgifter blev suppleret med en ny fast afgift, idet bønderne skulle yde kongen af hver mark gulds jord en skæppe ørtug årlig »til evig tid«. Endelig skulle der til kronen ydes ni heste fra hvert herred, ligesom bønderne måtte love at yde assistance, hvis kongen ønskede at bygge en borg. Centralt var selvfølgelig de midtjyske bønders løfte om, at »de aldrig ville gøre oprør i fremtiden, ikke heller yde kongens fjender nogen hjælp eller bære budstikke imod kongens lensmænd på trods af kongen«⁴⁷.

I lighed med det skånske oprør var beslutningen om at nægte at yde den kongelige skat knyttet til tinget i dette tilfælde ovenikøbet landstinget, hvor bønderne fra fire sysler kunne forhandle indbyrdes. Ligeledes ser man, at beslutningen om oprør bekendtgøres gennem at »udsende vidje og brand, som også kaldes budstikke«, hvilket understreger den faste sædvanebestemte praksis i forbindelse med rejsningerne, der således ikke kan opfattes som spontane aktioner uden organisation. Der var i selve landsbyorganisationen faste og velkendte regler, der kunne tages i anvendelse, hvis traditionelle rettigheder eller friheder blev antastet.

I tiden efter førte Erik Mendved proces mod de adelsmænd, der havde deltaget i bonderejsningen, hvoraf de mest fremtrædende var Niels Brok, Jens Pape, Niels Larsen, Tyge Vindsen, Timme Larsen og Niels Jensen. Disse anklagedes for at have opægget bønderne mod kronen samt for at have hjulpet rigets fjender. Af anklageskriftet fremgår det klart, at det var den nye ekstraskat til kronen, der var den umiddelbare årsag til det jyske oprør. Således hedder det i det bevarede anklageskrift, at »dengang vi (kongen) kom tilbage fra Sverige og havde forhandlet med bønderne om en skat til at betale vor gæld med, som vi havde gjort i Sverige, da aftalte Niels Brok, Jens Pape, Niels Larsen osv. med vore egne bønder, at

de skulle ikke betale den. Men de forsamlede fornævnte bønder hos sig, sluttede forbund med andre, udenlandske fyrster, tog dem i ed, udstedte vidje og brand, som kaldes budstikke og holdt i hele Jylland forsamling mod os, på trods af vore breve, idet de både dag og nat holdt forbudte møder og førte de fornævnte bønder imod os i et slag, hvor mange af vore riddere faldt«⁴⁸.

Af anklageskriftet fremgår endvidere, at en del af adelsmændene havde fungeret som hovedmænd for bondehæren. At det ikke udelukkende var adelsmænd, der stod i spidsen for bevægelsen viste den endelige domsafsigelse, der fandt sted på Viborg Landsting d. 6. juli 1314. Her blev nemlig de allerede nævnte adelsmænd sammen med en gruppe navngivne bønder kendt skyldige »i de grove forbrydelser, som de skændigt havde begået mod deres egen herre og konge« og derfor dømt til at have forbrudt deres liv og gods⁴⁹.

Eksistensen af disse bevarede dokumenter om det retslige efterspil efter bondeopstanden 1313 gør det således muligt på dette punkt at supplere de sparsomme oplysninger, der findes i årbøgerne. Således skriver f.eks. Essenbækårbogen for 1314 kun, at »mange folk fra Nørrejylland fængsles«, mens Ribearbogen for årene 1313–14 foruden oplysninger om de pålagte skatter kan meddele, at bøndernes anførere blev hængte, og at bønderne blev tvunget til at befæste Kolding.

Desuden meddeler den samme årbog, at i 1314 »lod kongen visse folk, som han havde mistanke til straffe«⁵⁰. Om selve begivenhedsforløbet under rejsningen fortæller Yngre Sjællandske Krønike, at jyderne i 1313 havde forenet sig i et oprør vendt mod kongens drost Niels, hvilket var endt med et større direkte militært oprør ved Kolding, dvs. det slag, hvor mange riddere blev dræbt. Blandt disse var ifølge krøniken grev Henrik af Gleichens søn samt en del af drostens frænder, mens det lykkedes drost Niels selv at undslippe sammen med en del af sin hær. Ifølge krøniken blev en del af bønderne henrettet allerede i 1313, således at det ikke var alle bønder, der blev omfattet af forliget med kong Erik. En konsekvens af oprøret blev opbygningen af en del nye borge samt forstærkning af de gamle kongelige borganlæg, hvilket som det ud-

trykkes betød, at »han (kongen) således omsider betvang jydernes gamle stivsind«. Året efter lod kong Erik Timme Laurentsen og mange af hans slægt halshugge eller dømme fredløse p.gr.a. troskabsbrud og sammensværgelse, ligesom kronen inddrog deres gods. Som en mulig udløber af oprøret lod kongen i 1315 adelsmændene Andreas Høgby og Niels Rane henrette og »klæde stejle« ved Vordingborg⁵¹.

Årene efter fortsatte tilsyneladende nedgangen i landbefolkningens sociale stilling. Således giver Essenbækårbogen den lakoniske meddelelse om vejrliget i 1315 »daglige regnskyl«, ligesom de ekstraordinære skattepålæg fortsatte, således en mark sølv af hver plov i 1316 og tiende af alle indtægter i 1317, en halv mark sølv i 1318 og lige før Erik Mendveds død i 1319 en halv mark eller fire øre af plov, således som det fremgår af Yngre Sjællandske Krønike. Ikke mærkeligt, at Essenbækårbogen for året 1319 kun har to korte meddelelser, nemlig »kong Erik døde. Hungersnød i Danmark«⁵².

Disse gentagne ekstraordinære kronsskatter, der blev pålagt hele befolkningen på landet, giver også en del af forklaringen på, at dele af adelen var modstandere af kongemagtens præstationskrav. Disse kronsskatter i en tid, hvor befolkningstallet og dermed betalingsmulighederne faldt, måtte afgørende forringe adelens muligheder for at kompensere deres egne indtægtstab, samtidig med at den omfattende sociale uro måtte give anledning til betænkeligheder. Denne modstand fra adelens side mod den kongelige skattepolitik kom da også helt klart til udtryk i den håndfæstning Erik Mendveds efterfølger Kristoffer underskrev i 1320. I håndfæstningens artikel 31 hed det således: »Alle de skatter, der for nylig er pålagt må for fremtiden ikke kræves, nemlig plovpæninge, guld Korn, told og anden tyng, der måtte være opfundet og pålagt efter kong Valdemars død«⁵³.

Denne artikel i håndfæstningen tog kong Kristoffer dog ikke alt for højtidelig, idet Sjællandske Krønike for året 1325 kan meddele, at »kongen udskev og tog en mark sølv af hver plov og det tilsvarende i flæsk og smør«. Sandsynligvis er det udstedelsen af denne nye ekstraskat, der har været medvirkende til fornyet social uro året efter, hvor det sammesteds

hedder, at »der opstod en farlig rejsning mod kong Kristoffer og hans søn blandt fynboer og jyder«⁵⁴.

Ved udstedelsen af håndfæstningen i 1326, hvor Valdemar Eriksen blev valgt til konge, blev dette forbud gentaget og igen med henvisning til de tidligere begivenheder, idet det i artikel 19 hedder, at »bønderne og andre rigets indbyggere må ikke tynges af kongens fogeder mod landets ret og ikke utilbørligt og ubarmhjertigt beskattes, som det hidtil vides at være sket«⁵⁵. Dette løfte om for fremtiden at blive fritaget for ekstraordinære afgifter mod sædvanen kunne dog ikke holde i den situation, hvor de holstenske grever søgte at sikre sig økonomisk og politisk magt i Danmark. Allerede i 1328 forsøgte grev Gerhard at gennemtrumfe betaling af en ny afgift fra de sjællandske bønder, der imidlertid satte sig imod denne afgift, der stred mod såvel sædvane som håndfæstningens påbud. Om oprøret hedder det således i Yngre Sjællandske Krønike:

»Grev Gerhard anmodede sjællænderne om en afgift og forsøgte at pålægge bønderne en ringe skat. De nærede imidlertid det forfængelige håb ikke at skulle tynges af flere kongelige byrder. Derfor sluttede de sig sammen for at værne deres frihed og ville byde greven modstand med sodsværtede og rustne våben. Dette gjorde greven vred og på det Hellige Kors' Ophøjelsesdag (14. september) mødte han dem ved Tyslund bro (over Ringsted å) med sine egne folk og dygtige skytter fra Sjælland »og der huggede han mange af dem ned, en stor del druknede,« og resten flygtede hjem i vild forvirring«⁵⁶.

Disse gentagne oprør i begyndelsen af 1300-tallet tyder således på, at jordejerne på dette tidspunkt har forsøgt at kompensere for deres indtægtstab gennem forstærkede krav til almuen. Efter den »sorte død« er dette imidlertid blevet vanskeligere, idet befolkningstallet nu var af et sådant omfang, at bønderne kunne true med at fraflytte gården, hvis ikke deres vilkår, herunder først og fremmest landgildniveauet blev ændret i en for bønderne gunstig retning. De sociale konflikter, der prægede årene under Valdemar Atterdag har da også en anden karakter end de tidlige oprør, idet

det fra 1350 i stadig stigende omfang synes at være sammenstød mellem de forskellige grupper blandt jordejerne. Kompensation for de stadig stigende indtægtstab kunne nu ikke længere foregå ved en yderligere udpresning af bønderne, men måtte ske ved at sikre sig andre jordejeres rettigheder⁵⁷.

(I, 3) Noter

1. Hein Rebas' artikel findes i Scandia bd. 43 1977 s. 136ff.
2. Hugo Yrwing, »Baltisk intressepolitik och den nordjyska bonderesningen 1441« s. 220f.
3. Jens E. Olesen, Rigsråd-kongemagt-Union s. 544.
4. Henry A. Landsberger (ed), Rural Protest: Peasant Movements and Social Change; Henry A. Landsberger (ed), Latin American Peasant Movements; Rodney Hilton, Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381.
5. Se således Kai Hørby, Dansk Socialhistorie bd. 2; desuden Kai Hørby fremstilling i Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2 s. 170f, hvor bondeoprørene kun behandles i et enkelt afsnit, der ovenikøbet for en dels vedkommende er forkert.
6. Se Svend Gissel, Forskningsrapport for Danmark. Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprojekt.
7. Henry A. Landsberger, »Peasant Unrest: Themes and Variations« s. 23ff.
8. Betty H. & Henry A. Landsberger, »The English Peasant Revolt of 1381« s. 95.
9. Henry A. Landsberger, »Peasant Unrest« s. 24.
10. Henry A. Landsberger, »The Role of Peasant Movements and Revolts in Development« s. 23.
11. Henry A. Landsberger, »Peasant Unrest« s. 33ff.
12. Henry A. Landsberger, »The Role of Peasant Movements« s. 36.
13. Ibid. s. 38.
14. Henry A. Landsberger, »Peasant Unrest« s. 24f.
15. Henry A. Landsberger, »The Role of Peasant Movements« s. 39.
16. Ibid. s. 57.
17. Henry A. Landsberger, »Peasant Unrest« s. 33ff.
18. Om kildematerialet til belysning af det engelske oprør se Betty H. & Henry A. Landsberger, »The English Peasant Revolt« s. 95f.
19. Rodney H. Hilton, »Peasant Society, Peasant Movements and Feudalism in Medieval Europe« s. 70ff.
20. Ibid. s. 78f.
21. Ibid. s. 76.
22. Rodney Hilton, Bond Men Made Free s. 96ff.
23. Rodney H. Hilton, »Peasant Society« s. 77.

24. Ibid. s. 85.
25. Se Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium* s. 209ff.
26. Josef Macek, *The Hussite Movement in Bohemia* s. 64ff.
27. Norman Cohn, op.cit. s. 13ff.
28. Henry A. Landsberger, »The Role of Peasant Movements« s. 39.
29. Josef Macek, op.cit. s. 52ff.
30. Rodney H. Hilton, »Peasant Society« s. 89ff.
31. Rodney Hilton, *Bond Men Made Free* s. 63ff.
32. Rodney Hilton, »Peasant Movements in England before 1381« s. 117ff.
33. Den eneste, der har set sammenhængen i oprørene er Helge Paludan i *Gyldendals Danmarkshistorie* bd. I s. 214 skriver: »Nogle gange i århundredet omtales egentlige oprør, der i disse tilfælde mere synes at rette sig mod konge- og fyrstemagten end mod aristokratiet.
34. Saxo, *Danmarks Riges Krønike* bd. III.
35. Ibid. bd. III s. 239f.
36. Ibid. s. 244.
37. Ibid. s. 249.
38. Ibid. s. 261.
39. *Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperid*. Udvalg af Kilder til *Danmarks Historie 1241–1274* s. 6.
40. Ibid. s. 10.
41. Ibid. s. 11.
42. Svend Gissel, op.cit. s. 32f.
43. *Erik Klipping og hans Sønner. Rigets Opløsning*. Udvalg af Kilder til *Tidsrummet 1275–1340* s. 31.
44. Ibid. s. 20.
45. Ibid. s. 37.
46. *Danmarks Riges Breve* 2. rk. bd. 7 1313–1317 s. 54.
47. Ibid. s. 55.
48. Ibid. s. 93.
49. Ibid. s. 97.
50. *Erik Klipping og hans Sønner* s. 31 & s. 37f.
51. Ibid. s. 20f.
52. Ibid. s. 31f.
53. *Håndfæstningen fra 1320* i »Erik Klipping og hans Sønner« s. 99.
54. *Sjællandske Krønike* s. 26.
55. *Håndfæstningen fra 1326* i »Erik Klipping og hans Sønner« s. 105.
56. *Sjællandske Krønike* s. 28f.
57. Ibid. s. 48ff.

II. Den sociale og politiske baggrund

(II, 1) Landbefolkning og agrarstruktur

Et af de mest markante træk i den samfundsmæssige udvikling i dansk middelalder var de dybtgående ændringer i den agrare struktur, der blev resultatet af den senmiddelalderlige landbrugskrise. Denne radikale omvæltning bestod primært i, at højmiddelalderens godsstruktur baseret på hovedgårde, brydegårde, landbogårde og gårdsædestavne gradvist blev afløst af det fæstegodssystem, som blev karakteristisk for Danmark helt frem til udskiftningen¹. Under den senmiddelalderlige agrarkrise, som karakteriseredes af et betydeligt fald i befolkningstallet og en omfattende ødelægning, blev de store brydegårdes tilliggender fordelt mellem en mere ensartet masse af fæstegårde, der ydede landgilde direkte til den hovedgård hvor ejeren boede².

For de mange gårdsæder og landboer blev agrarkrisen den direkte årsag til en væsentlig forbedring af deres sociale status, idet mangelen på jordbrugere gjorde det bydende nødvendigt for godsejeren at give også de tidligere jordløse fæstegods, og det må således generelt siges, at landbrugskrisen eller rettere jordejerkrise ensidigt virkende til fordel for landalmuen³.

Fra agrarkrisens begyndelse omkring 1300 frem til midten af det 15. århundrede faldt landgilden stærkt, og der hersker nogenlunde enighed om, at nedgangen var så betydelig, at landgilden ved periodens slutning beløb sig til halvdelen eller mindre af landgildeniveauet før krisen⁴. Dog har Svend Gissel ved undersøgelser i sjællandsk materiale ment at kunne konstatere, at faldet i landgildeydelse er standset ved $\frac{2}{3}$ af det oprindelige niveau⁵. Nedgangen i skylden var et resultat af, at fæstebonden på grund af den omfattende ødelægning kunne true jordejeren med at ville fraflytte gården og

i stedet overtage en ødegård på gunstigere betingelser⁶. Dette konkurrencemoment medførte også en betydelig mobilitet blandt landalmuen, og der synes i særdeleshed at have været tale om en betydelig flytning af jordbrugere fra Jylland til Sjælland (Ods Herred)⁷. Det er indlysende, at landgildenedgangen og konkurrencen om jordbrugere måtte svække jord-ejernes økonomiske basis, og resultatet af agrarkrisen blev da også en katastrofe for den del af adelen, som ikke havde midler til at stå de vanskelige tider igennem⁸. I hundredvis af gamle adelsslægter kom ud for økonomisk ruin og sank ned i selvejerbøndernes rækker, mens deres jord i almindelighed gik over til kronen⁹.

Omkring 1440 synes denne gennemgribende strukturændring af dansk landbrugsproduktion imidlertid at være tilendebragt, og landgildenedgangen er ophørt omtrent samtidig¹⁰. Stabiliseringsfasen i jordejerkrise er først og fremmest karakteriseret ved, at der nu synes at være blevet et mere passende forhold mellem jordbrugere og antallet af gårde i drift, hvorfor fæstebondens mulighed for at true med at overtage andre gårde på favorable vilkår var formindsket. Ødegårdsprocenten var ganske vist stadig høj i sammenligning med senere tider, men dog langt fra så katastrofal som i århundredet før¹¹.

Det er således af betydning for forståelsen af den sociale baggrund for bøndernes opstande i 1438–1441 at konstatere, at man befinder sig i en stabiliseringsfase, hvor jordejerne endelig kunne begynde at tænke på at kompensere for de indtægtstab, som nedgangen i skylden og ødelægningen havde påført dem. Derfor måtte deres første mål være at få forøget deres egne fæsteres ydelser, men tendenser i tiden tyder på, at dette ikke har været tilstrækkeligt. De ændrede tilstande synes nemlig også at have skabt et stigende modsætningsforhold mellem de forskellige jordejende grupper. Det vil sige, at man forbedrede sin egen økonomiske stilling ved på en eller anden måde at tilegne sig andres økonomiske rettigheder, og sådanne forsøg måtte i langt de fleste tilfælde komme til at berøre den forurettedes bønder. Tiden omkring 1440 dannede således afslutningsfasen på jordejerkrise og

Slagscene.

blev begyndelsen til den stigende aristokratisering af rigsrådsadelen og godskoncentration indenfor de slægter, der havde forstået at udnytte det lave prisniveau under krisen. Resultatet blev, at skellet mellem samfundsklasserne blev stedse mere markant¹². Også indenfor gejstligheden mærkedes uddybningen af de sociale skel, idet bispestolene i politisk magt og godsrigdom vandt frem på klostrenes og sognekirkernes bekostning¹³.

For landalmuen måtte denne stabiliseringsfases følger undgåeligt betyde et pres mod den relativt høje sociale status, som almuen havde opnået gennem egaliseringen i landsbyerne og de betydelige afgiftslettelser. Der må ved tiden for bonderejsninger have været en fast sædvane for, at ændringer i afgifter og andre byrder kun blev foretaget til bondens fordel, således at forsøg fra jordejernes side på at få kompensation for tabene under den langvarige agrarkrise af landbefolkningen måtte opfattes som et alvorligt angreb på hævdvundne rettigheder.

Landbrugskrisens stabiliseringsfase var politisk kendetegnet af den såkaldte »feudale reaktion«, hvor højadelen i højere grad end tidligere følte sig i modsætning til en stærk kongemagt. Dette medførte, at kronens kontrol med administrationen blev svækket, idet rigets styre i stadig højere grad blev varetaget af rigsrådsadelen. Denne rigsrådsadel fungerede

samtidig ihærdigt som private godssamlere, således at jordbunden var gødet for uro og sammenstød i konflikten mellem jordejernes præstationskrav og bøndernes uvillighed til at opfylde disse.

Til denne kritiske fase i udviklingen føjede sig tilsyneladende nogle rent konkrete forhold, som f.eks. dårlige høstår i slutningen af 1430-erne som en umiddelbar følge af et særligt ugunstigt vejrlig. Således har Ladewig Petersen da også ud fra fælleseuropæisk kildemateriale ment at kunne konstatere en særlig kritisk situation for landbrugsproduktionen i årene 1437–1439. Omtalen af dårlige høstår og hungersnød findes tillige i Detmars Fortsætter, der dog primært taler om situationen i det nordlige Tyskland og Nederlandene¹⁴.

(II, 2) Det svenske og norske oprør

Landbrugskrisens stabiliseringsfase i forbindelse med dårlige høstår synes i det hele taget at have været den væsentlige baggrund for de senmiddelalderlige oprør, der prægede de europæiske samfund i 1400-tallet. Den mest betydelige bevægelse var hussiterbevægelsen i Böhmen, hvor det gennem mere end tyve år lykkedes de hussitiske hære at holde den tyske kejsers tropper stangen¹⁵. Hussiterbevægelsen var langtfra nogen entydig bondebevægelse, idet såvel den bøhmiske adel som gejstlighed deltog i oprøret, der havde såvel økonomiske, politiske som religiøse mål. Taborit-fløjen i den hussitiske bevægelse, der udgjorde den mest militante del af bevægelsen, havde dog et betydeligt indslag af bønder, således at de økonomiske mål i denne del af hussiterbevægelsen hurtigt førte til interne konflikter i bevægelsen¹⁶. P.g.a. hussiterbevægelsens radikale økonomiske og religiøse mål og dens betydelige omfang blev bekæmpelsen af den tillige en opgave for hele den europæiske adel og højgejstlighed, der arrangerede indsamlinger til kampen mod de hussitiske kættere¹⁷. Gennem disse indsamlinger i kirkerne blev almuen i de fleste europæiske lande dermed bekendt med såvel indholdet i oprøret som hussiternes taktiske vognborg¹⁸.

I begyndelsen af 1430-erne var der omfattende bondeuro-

ligheder i det nordlige Tyskland, ligesom der var bondeopløb i Preussen og Nederlandene i årene 1435–38. Fælles for disse oprørsforsøg var kombinationen af misvækst, stigende priser og øgede præstationskrav fra godsejernes side¹⁹. De efterfølgende oprør i de nordiske lande må således ses som et led i et fælleseuropæisk udviklingsforløb, hvor generelle økonomiske konjunkturer fik afgørende betydning, selv om nationale forhold naturligvis kom til at spille en rolle for de enkelte landes bondebevægelser.

Dette gælder i udpræget grad bondebevægelserne i de to unionsriger Norge og Sverige, hvor det sociale oprør faldt sammen med den politiske konflikt indenfor Kalmarunionen. I Norge og Sverige havde Erik af Pommern overtaget styret efter dronning Margrethes død, og det lykkedes ham i en snes år at videreføre hendes kraftige kongedømme. I hele dette tidsrum var Erik af Pommerns politiske hovedmål at genvinde hertugdømmerne, og denne politik førte til den langvarige krig mod holstenerne og senere også mod hansestæderne. Økonomisk blev denne krigsførelse stærkt belastende for befolkningen, og især Norge og Sverige måtte gennem krigshjælp og ekstraordinære skatter betale en stor del af Erik af Pommerns krig. Disse byrder førte allerede i 1420-erne til uro blandt den norske almue, der klagede over de danske fogeders hårde beskatningspraksis²⁰. Kort efter udtrykte også den svenske højgejstlighed sin dybe utilfredshed med unionskongen, idet den protesterede over Erik af Pommerns indblanding i ærkebispervalget i Uppsala. Den svenske højgejstligheds protest blev det første tegn på en voksende opposition mod unionskongen også blandt de privilegerede i Sverige²¹.

I begyndelsen af 1430-erne sporedes en voksende social uro blandt den svenske almue, der klagede over urimelige krigsskatter og tyranniske danske fogeder, især over den danske lensmand Jøsse Eriksson i Dalarna. Disse uroligheder blev i første omgang bilagt, da det lykkedes det svenske rigsråd at få Jøsse Eriksson fjernet og erstattet med en tyskfødt²². I juni 1434 startede det væbnede oprør imidlertid for alvor netop i Dalarna, hvor bønderne under ledelse af en lavadelig

bjergværksmand Engelbrekt Engelbrektsson angreb en mindre fogedborg, der blev erobret og jævnet med jorden. Herfra bredte oprøret sig hurtigt til store dele af Midtsverige, hvor borgene blev angrebet og erobret.

Hurtigt tog den svenske rigsrådsadel dog forbindelse til oprørsbevægelsen for herigennem at få kravet om indenlandske mænd på de svenske slotte gennemført, selv om det var med en vis skepsis, man så, at »den blinde menighed i vort rige har optændt ondskabens og selvfordærvens ild«, som bisp Thomas af Strengnæs skrev før man indenfor aristokratiet havde forstået, hvilke fordele bonderejsningen kunne hidføre²³. Det lykkedes således i denne første fase for adelen at skabe en alliance med almuen, således at den svenske adel selv kunne få del i de kongelige forleninger. Oplysninger om det svenske oprør er derfor stort set blevet det svenske rigsråds angreb på Erik af Pommern, hvilket har ført til tolkninger af oprøret som en national bevægelse, hvor hele det svenske folk rejste sig mod den danske konge²⁴. I denne tolkning forsvinder det sociale element i rejsningerne helt, hvilket den eneste bevarede kilde, som direkte siger noget om bondeoprørens program, gør det vanskeligt at fastholde. Det drejer sig om et brev fra en af Stockholms lensmands undergivne til byrådet i Danzig. Brevet er skrevet i august 1434, mens bondehæren lå udenfor Stockholm. Af brevet fremgår, at »dalkarlenes begæring og ønske er at få en konge i Sverige, og de vil fordrive kongen af Danmark fra de tre riger og selv være herrer. De ønsker, at det atter i Sverige må blive, som det fordem var i Erik den Helliges dage. . . Da fandtes der her ingen told og sådanne tyngende skatter og pålæg som nu, og derfor vil de have den ret og de fordele tilbage, som de nød før i tiden«²⁵.

Det fremgår således, at dalkarlenes krav gik på genetablering af deres hævdvundne rettigheder og må således tolkes som en reaktion mod usædvanlig beskatning fra de danske fogeders side. Også andre ting peger i retning af, at beskatningen var det centrale problem for den oprørske svenske almue. I sommeren 1434 blev Engelbrekt Engelbrektsson og bondehæren enige om at nedsætte upplændingenes skat med

1/3²⁶. Udviklingen viser imidlertid klart, at det ikke blot drejede sig om en national kamp mod den danske konge og hans fogeder i Sverige. Allerede i 1435 efter den etablerede alliance med det svenske rigsråd må Engelbrekt bruge sin autoritet for at få landalmuen forskellige steder til at svare deres afgifter til den svenske adel, herunder også den årlige landgilde²⁷. Også den svenske gejstlighed blev ramt af denne modstand mod en forhøjelse af forskellige ydelser. Således nedsatte Engelbrekt hoveripligten til Vadstena kloster til halvdelen af det tidligere ydede²⁸, ligesom bønderne omkring Linköping nægtede at svare deres sædvanlige ydelser til biskoppen²⁹. Det sociale indhold i den svenske oprørsbevægelse viste sig endvidere ved, at svenske adelsmænd blev direkte forulempet af landbefolkningen, der deltog i bondehæren³⁰.

Alliancen mellem Engelbrekt og bønderne på den ene side og det svenske rigsråd på den anden slog da også snart revner, hvorefter Engelbrekt genoptog sine erobringstogter. Bondehæren drog fra Stockholm og sydover, hvor alle kongelige slotte blev belejret. Derefter drog hæren ind i de danske landskaber, Blekinge og Halland, hvor befolkningen i betydeligt omfang sluttede sig til oprørsbevægelsen. Denne tilslutning viser såvel det tvivlsomme i argumentet om en national strømning som den manglende støtte til og loyalitet i landbefolkningen i forhold til Erik af Pommern. Kort efter blev Engelbrekt kaldt tilbage til Stockholm, hvor det svenske rigsråd indbød til nye forhandlinger, men undervejs til dette møde blev han myrdet af den højadelige Magnus Bengtsson, som den svenske rigsforstander Karl Knutsson kort efter forbød at retsforfølge endsiges omtale som Engelbrekts morder³¹.

Mordet på Engelbrekt Engelbrektsson fandt sted i maj 1436, men allerede på dette tidspunkt havde den svenske oprørsbevægelse etableret kontakt med en norsk bevægelse under ledelse af adelsmanden Amund Sigurdsson Bolt, der kæmpede for de samme krav som svenskerne, nemlig afsættelsen af de danske fogeder og afskaffelse af de ulovlige og usædvanlige skatter. Det norske oprør var koncentreret til det sydøstlige Norge. Efter flere forgæves forsøg på at få

etableret våbenhvile angreb bønderne under ledelse af Amund Sigurdsson først Akerhus, hvor den vigtigste af de udenlandske lensmænd Svarte Jøns sad, men dette angreb mislykkedes. En del af bondehæren besatte derefter bispegården i Oslo, hvor den danske biskop Jens residerede. Besættelsen af bispegården blev brudt af Svarte Jøns, men eksistensen af en del af hæren, fik det norske rigsråd til at søge en forhandlingsløsning med oprørerne. Disse forhandlinger førte i februar 1437 til et forlig, hvorefter oprørerne fik amnesti mod til gengæld at hylde kong Erik igen. Samtidig skulle det norske rigsråd indstille til kongen, at Amund Sigurdsson Bolt fik Færøerne som len. Hertil kom, at man ikke længere ville acceptere udenlandske lensmænd og gejstlige i Norge; de ulovlige skatter, som disse fogeder havde påført befolkningen, skulle afskaffes, ligesom udmøntningen af norsk mønt igen skulle optages³².

Mens Amund Sigurdsson Bolt-oprøret således blev dæmpet, fortsatte urolighederne i Sverige efter drabet på Engelbrekt. Under ledelse af den tidligere næstkommanderende i bondehæren Erik Puke fortsatte angrebene på slottene og nu vendt decideret mod den svenske rigsrådsadel. Dog angreb og dræbte Aska herreds bønder i december 1436 den tidligere danske foged i Dalarna Jøsse Eriksson. Det lykkedes således Erik Puke at rejse bønderne til oprør i det meste af det centrale Sverige, hvorefter bondehæren gik imod Karl Knutsson og adelshæren, der blev besejret. Under løfte om frit lejde gik Erik Puke med til forhandlinger med Karl Knutsson og rigsrådet, men blev sammen med sin næstkommanderende i bondehæren arresteret og henrettet, hvorefter bondehæren gik i opløsning³³.

Kort efter henrettelsen af Erik Puke samledes en stor del af svenske adel i Strengnæs, hvor man udstedte en lov, der skulle regulere forholdet mellem bønderne og jordejerne for herigennem at forhindre nye bondeopløb. Det blev således bestemt at de hævdvundne ydelser fra tiden før unionen skulle betales fuldt ud, mens skattepålæg fra dronning Margrethes og Erik af Pommerns tid skulle nedsættes med 1/3.

For at forhindre nye voldelige optrin blev det endvidere forbudt bønder og bergsmænd at bære våben i kirke, på ting, i købstæderne og under gæstebud. Desuden skulle bønder, der under urolighederne havde taget ophold i købstæderne vende hjem³⁴.

Bestemmelserne i denne Strengnæs-forordning var imidlertid ikke tilstrækkeligt til at dæmpe uroen i landalmuen. I sommeren 1437 var bønderne i Värmland, Västergötland og Dalarna igen i oprør mod såvel fogederne som de lokale adelsmænd, hvoraf fem blev dræbt af bønderne. I december 1437 samledes det svenske rigsråd atter for at diskutere urolighederne. Der blev nået enighed om at sende drosten til Dalarne for at forhandle om vilkårene for en fredsslutning. Trods trusler om indsættelse af en adelskår fortsatte urolighederne i begyndelsen af 1438 nu under ledelse af høvedsmænd fra selve landbefolkningen, og først da Karl Knutsson med sin hær havde slået bønderne i to slag lykkedes det nogenlunde at dæmpe uroen, i særdeleshed efter at lederne var blevet brændt på bålet, og landsbyerne plyndret af adelskåren. I november 1438 måtte Karl Knutsson endnu engang rykke med sin hær til Dalarne for at tvinge almuen til lydighed³⁵.

I Norge fortsatte bondeurolighederne trods overenskomsten i Oslo i februar 1437. Angrebene fra bøndernes side rettede sig nu mest mod bispem i Oslo og hele gejstligheden i Oslo Stift³⁶. Oprøret udviklede sig kraftigst i Telemarken, hvor bønderne under ledelse af den i øvrigt ubekendte Halvard Gråtop angreb kirke- og adelsgods, herunder lensmanden på Akershus Olav Buks privatgods. Efter at oprøret havde bredt sig til Oslo- og Bærumherreder lykkedes det derefter Olav Buk i spidsen for sin hær at knuse Gråtop-rejsningen. Straffen for deltagelse i bondeoprøret blev, at hver eneste mand i Telemarken både »rige og fattige, unge og gamle så vel de, som sad hjemme, som de, der løb med Gråtop« skulle betale en ko eller hvad der svarede til en ko i værdi. Hvis nogen nægtede at betale denne bøde, ville lensmanden opsøge dem »og han siger, at han ikke vil spare

nogen, hverken børn eller koner«³⁷. Også efter Gråtop-opløbet var der uroligheder, men de nærmere omstændigheder er det ikke muligt p.g.a. kildematerialet nærmere at fastslå.

(II, 3) Erik af Pommern og det danske rigsråd

Den stadige krigsførelse og konflikterne med befolkningen i såvel Sverige som Norge skærpede modsætningerne mellem kong Erik og det danske rigsråd. Endnu i 1435 på et forligsmøde i Halmstad deltog det danske rigsråd på Erik af Pommerns side i forhandlingerne med det svenske rigsråd, men allerede året efter førte den voksende modstand mod kong Erik til et skift i rådets politik, idet det danske rigsråd nu fremkom med et »regimen-politicum«-program, der senere blev rigsrådets retsgrundlag frem til den endelige afsættelse af kong Erik³⁸. Formålet med kursskiftet var at knæsatte rigsrådsadelens indflydelse i dansk samfundsstyrelse, krigsførelse og forleningspolitik og for at opnå en sådan indflydelse var det nødvendigt at opretholde rigsrådets valgret ved udnævnelse af den næste konge. Et område, der havde fået særlig betydning, da Erik af Pommern forblev barnløs.

Efter Kalmar-mødet gjorde det danske rigsråd således indsigelse mod, at Erik af Pommern uden drøftelse med rigsrådet havde indsat sin fætter hertug Bugislav i slotsloven, hvorved han i realiteten var blevet tronfølger. Rigsrådet hævdede nu den frie valgret og betonedede, at hertug Bugislavs stilling som tronfølger var uforenelig med Kalmarunionens beståen³⁹, og denne argumentation gik igen i et brev fra den skånske adelsmænd, hvor kong Erik blev anmodet om at fjerne hertug Bugislav fra slotsloven⁴⁰.

Efter at den danske rigsrådsadel således havde fulgt deres svenske standsfællers eksempel, var kongens politiske stilling så svækket, at han fandt det klogest at drage bort, først til Pommern, hvor han rådførte sig med sine frænder og siden til Gotland. Efter forhandlingerne med sine pommerske slægtninge valgte Erik af Pommern i den usikre politiske situation at sætte alt på ét brædt, hvorefter han vendte tilbage til Danmark for at fremtvinge rigsrådets anerkendelse af valget

Til kamp for friheden

af hertug Bugislav til tronfølger samt muligvis for at få bevilget en ekstraordinær skat. Til Danmark medbragte kong Erik sine pommerske slægtninge, som han straks forlenede med nogle af de mest betydelige danske slotte, nemlig Aalholm, Ravensborg, Stegehus og Tranekær⁴¹. At overgive danske slotte til de pommerske herrer var en oplagt provokation fra Erik af Pommerns side, idet disse forleneringer var højadelens privilegium og en væsentlig del af dens økonomiske grundlag.

Foruden disse forleneringer til de pommerske hertuger lykkedes det kongen at få den loyale nordmand Thorlav Olavson indsat som ny biskop i Viborg⁴², hvilket automatisk gjorde ham til medlem af rigsrådet. Tilsyneladende var det således lykkedes Erik af Pommern at styrke sin stilling, før det afgørende møde med det danske rigsråd i Vordingborg i påsken 1438, hvor den endelige anerkendelse af hertug Bugislav som tronfølger skulle foregå. På mødet i Vordingborg nægtede rigsrådet imidlertid at foretage en sådant valg og kunne heller ikke anerkende, at hertug Bugislav blev indsat som rigsforstander. Det yderste rigsrådet ville strække sig til var en accept af, at Bugislav kunne forblive i Danmark som kong Eriks ven og slægtning, og han kunne blive forlenet med Ravensborg og Tranekær, hvis kong Erik lovede at tage Aalholm og Stegehus fra de pommerske hertuger inden 14 dage efter Sct. Hans⁴³.

Denne aftale var ifølge rigsrådet blevet indgået i Vordingborg, hvorimod Erik af Pommern kort efter hævdede, at rigsrådet havde bekræftet forleningerne af slottene til de pommerske herrer og forleningen af hele Fyn til hertug Bugislav⁴⁴. I overensstemmelse hermed iværksatte han forleningerne og lod desuden den sjællandske almue hylde Bugislav på landstinget. Rigsrådet forsøgte forgæves at få kongen til at fjerne de pommerske herrer fra de danske slotte, men det nægtede kong Erik så længe rigsrådet var modstander af hertug Bugislav som lensherre på Fyn. Midt under forhandlingerne satte kongen sig i forbindelse med de loyale høvedsmænd på de danske slotte og tog det løfte af dem, at de kun måtte overgive deres slot til Bugislav, hvorefter Erik af Pommern selv forlod Danmark i slutningen af juni måned. Der var berammet et unionsmøde i Kalmar til begyndelsen af juli, men kongen undlod at lægge til i Kalmar og sejlede direkte til Gotland⁴⁵. Motivet bag den pludselige afrejse har antagelig været, at det danske rigsråd ville falde til føje, hvis det alene skulle administrere riget i en så urolig tid, som årene omkring tronskiftet var.

(II, 4) Noter

1. E. Ladewig Petersen, »Jordprisforhold i dansk senmiddelalder« s. 227.
2. Erik Ulsig, Danske adelsgodser i middelalderen s. 211.
3. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosetning« s. 22.
4. Poul Rasmussen, »Landgilde« sp. 206; E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 226f; C. A. Christensen, »Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede« s. 464.
5. Svend Gissel, op. cit. s. 67; Gissel mener, at nedgangen til dels kan forklares ved strukturændringer i dansk landbrugsproduktion, således indførelse af flervangsdrift.
6. C. A. Christensen, »Nedgangen i landgilden« s. 463.
7. Svend Gissel, op. cit. s. 64.
8. Troels Dahlerup, »Lavadelens krise i dansk senmiddelalder« s. 35.
9. Kristian Erslev, »Har den danske Adel i det 15. Aarhundrede haft en stærk Tilgang af nye Slægter?« s. 121.
10. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosetning« s. 23; desuden C. A. Christensen, »Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur« s. 347; diskrepans hos Erik Ulsig, op. cit. s. 340, hvor tidspunktet sættes til o. 1400, men dette må skyldes at Ulsig ikke har haft et sammenligningsgrundlag i perioden 1400–1460.

11. E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 227.
12. Erik Ulsig, op. cit. s. 289.
13. Skyum-Nielsen, »Ærkekonge og ærkebiskop« s. 40.
14. E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 237.
15. Vedrørende hussiterbevægelsen se Josef Macek, op. cit.
16. Om Taborit-fløjens program se Norman Cohn, op. cit. s. 217ff.
17. Halvdan Koht, Norsk Bondereisning s. 29.
18. Josef Macek, op. cit. s. 52ff.
19. Jens E. Olesen, op. cit. s. 545f.
20. Halvdan Koht, op. cit. s. 27f.
21. Om ærkebispevalget i Uppsala se Erik Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457 s. 92f.
22. Anders Bøgh, De nordiske bondeoprør 1434–1441 s. 10.
23. Jerker Rosén, Svensk Historia I s. 287.
24. Ibid. s. 274.
25. Styffe, Bidrag II s. 260f; her citeret fra Anders Bøgh, op. cit. s. 15.
26. G. E. Klemming (utg.), Svenska Medeltidens Rim-Krönikor II s. 942f; her citeret fra Anders Bøgh, op. cit. s. 15.
27. F. H. Jahn, Danmarks politisk-militaire Historie s. 482.
28. S. Tunberg (utg.), Svenska Medeltidsregister 1434–1441 nr. 363 jvf. 536; her citeret fra Anders Bøgh, op. cit. s. 15f.
29. B. Sällnäs (red), Tvistefrågor i svensk historia s. 40; her citeret fra Anders Bøgh, op. cit. s. 15f.
30. Anders Bøgh, op. cit. s. 16.
31. Ibid. s. 17f.
32. Gustav Storm, »Om Amund Sigurdsson Bolt og urolighederne i det sydlige Norge 1436–38; Anders Bøgh, op. cit. s. 18ff.
33. Om Puke-fejden se Anders Bøgh, op. cit. s. 24ff.
34. Vedrørende Strengnæs-forordningen se Bertil Waldén, Engelbrektsfejden s. 338f.
35. Anders Bøgh, op. cit. s. 26ff.
36. Ibid. s. 27f.
37. Diplomatarium Norvegicum III nr. 752; her citeret fra Anders Bøgh, op. cit. s. 28.
38. Aksel E. Christensen, »Erik af Pommerns danske kongemagt« s. 55.
39. Jens E. Olesen, op. cit. s. 48ff.
40. Anna Hude, Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse s. 1f.
41. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 389f.
42. Jens E. Olesen s. 92ff.
43. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 392.
44. Aksel E. Christensen, »Erik af Pommerns danske kongemagt« s. 49.
45. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 394; Jens E. Olesen, op. cit. s. 82.

III. Rejsningerne under rigsrådsregimentet

(III, 1) Den første rejsnings udbrud og karakter

Om den umiddelbare anledning til, at de sjællandske bønder i sommeren 1438 rejste sig mod gejstligheden og adelen, har man to samtidige forklaringer, idet såvel rigsrådet som kong Erik i den omfattende indbyrdes brevveksling beskylder modparten for direkte eller indirekte at have startet opstanden. På et punkt synes de stridende parter imidlertid at være enige, nemlig i spørgsmålet om, hvornår den første alvorlige opstand brød ud. Angående dette punkt hedder det således i rigsrådets indkaldelsesbrev til hertug Kristoffer fra oktober samme år, at »genesten efter at han således var sejlet bort, da rejste almuen sig her først på Sjælland og siden i hele Danmark mod alt klerkeriet og ridderskabet«¹. Denne fremstilling af begivenhedsforløbet gentages senere i den opregnelser af klagepunkterne mod kong Erik, som rigsrådet lod opslå på kirkedørene i Lübeck i juli 1439². Den sjællandske opstand brød således ud kort efter, at kong Erik var sejlet bort til Gotland, og dette må være sket i begyndelsen af juni måned 1438³.

Denne snævre tidsmæssige forbindelse blev af rigsrådet tolket, som om kongen med velberåd havde anstiftet oprøret for at tvinge adelen til at falde til føje, mens kong Erik i sit store svarbrev af 25. juli 1439 gjorde gældende, at opstanden netop først brød ud efter hans afrejse, hvorfor han ikke kunne vide noget derom og langt mindre kunne have anstiftet den⁴. Det skulle således stå fast, at den sjællandske rejsning først brød ud efter juni 1438, og Jahn tager således fejl, når han mener, at kong Erik forlod Danmark af hensyn til sin personlige sikkerhed, fordi oprøret allerede var i fuld gang⁵.

For de fleste forskere er den sjællandske bondeopstand kommet som et lyn fra en klar himmel, og man har ud fra

rigsrådets breve sluttet, at bønderne stod i nær forbindelse med kong Erik. Således skriver C. P. O. Christiansen, »at det var den danske almue, der herhjemme længst holdt fast ved kong Erik, og at bondebevægelserne begyndte så snart magten gik over fra kongen til rigsrådet«⁶. Det er imidlertid ikke rigtigt, at det først var ved kong Eriks afrejse, man kunne spore en social utilfredshed hos landalmuen. Allerede i 1433 ser man kontroverser mellem bønderne i Nyborg len og høvedsmanden Steen Basse, og man hører for første gang de beskyldninger om ulovlig beskatning og uret, der skulle komme til at genlyde under de egentlige rejsninger⁷. Det er i øvrigt i sagen fra Nyborg len værd at notere, at rigsråden Steen Basse ikke tilhørte den aristokratiske fløj, som arbejdede på kongens afsættelse, men derimod den lille gruppe adelsmænd, som forblev loyale overfor kong Erik⁸.

På nogen særlig veneration overtog kong Erik tyder det heller ikke, at landbefolkningen i de danske landskaber øst for Øresund i 1434 så villigt fulgte Engelbrecht Engelbrechtsens opfordring til at vende sig mod slotshøvedsmændene, f.eks. på Varberg, hvor den loyale Axel Pedersen Thott sad⁹. Dette betyder, at man samtidig med det svenske oprør har tegn i Danmark på utilfredshed med høvedsmændene og/eller disses underfogeder, og denne uvilje kan ikke forklares som udtryk for fremmedhad og spirende nationalfølelse, men kan alene være udsprunget af en hårdhændet afgifts- og beskatningspolitik og fogedpraksis. Hvorvidt denne voksende uro var udsprunget af de større krigsbyrder under den langvarige strid med holstenerne og hanseaterne er vanskeligere at afgøre. Arup fremhæver ganske vist, at krigen havde stillet store krav til bønderne, og at de oven i de sædvanlige ydelser måtte betale overordentlige skattepålæg¹⁰, men det må enten være en gisning eller en rekonstruktion ud fra svenske og norske forhold. Fra foråret 1436 findes der dog bevaret en udtalelse fra den skånske befolkning, der i et brev til kong Erik afslår at betale en ekstraskat under henvisning til, at de frygter nye angreb fra svenskernes side¹¹. Fra det øvrige Danmark kender man derimod ikke nogen ekstraordinær skat til kronen under Erik af Pommern, og da kongen i 1437

ansøger om en sådan, bliver den pure afvist¹². Dette misforhold mellem ekstraskatter i Danmark og de andre unionsrigger kan skyldes et mangelfuldt bevaret kildemateriale, men kan vel også forklares ved Danmarks absolutte førerstilling i samarbejdet, således at kong Erik for ikke at komme i yderligere konflikt med det danske rigsråd placerede krigsbyrderne i Norge og Sverige.

Oplysningerne om den første rejsnings forløb frem til rigsrådsmødet i Korsør, hvor indkaldelsesbrevet blev udstedt, er alene baseret på rigsrådets breve. Det fremgår heraf, at rejsningen tog sit udgangspunkt på Sjælland og sidenhen bredte sig til resten af landet, uden at det dog nærmere kan afgøres, hvilke landsdele, der hentydes til. Ifølge indkaldelsesbrevet var bøndernes vrede vendt både mod gejstligheden og ridderskabet, idet de ikke ville betale deres afgifter til jordejerner. Overfor hertug Kristoffer betonedes rigsrådet almuens voldelige fremfærd, »således at vi daglig lever i livsfare sammen med den«¹³. Man kan dog næppe umiddelbart tage disse udsagn for pålydende, idet rigsrådet havde et ganske bestemt formål med indkaldelsesbrevet, nemlig at formå hertug Kristoffer til at komme til Danmark for at overtage en stilling som rigsforsender og med mulighed for senere at blive valgt til konge. Man må derfor regne med, at rigsrådet kunne være interesseret i overfor hertugen at overdrive den uret, kong Erik havde gjort sig skyld i. En alvorlig indvending mod en sådan antagelse er det, at hertug Kristoffer næppe ville føle nogen særlig trang til at overtage et rige i oprør, selv om han havde stor erfaring i at styre en urolig almue fra sin deltagelse i hussiterkrigene¹⁴.

Alene rigsrådets forsøg på at få en rigsforsender kunne dog tyde på, at det i efteråret 1438 anså den politiske situation for kritisk, og Arup antager da også, at den danske adel var påvirket af den hussiterskræk, der havde grebet hele den europæiske overklasse. Da bønderne rejste sig, fik det straks de danske stormænd til at indse nødvendigheden af enten at finde en ny hersker eller at formå kong Erik til at vende tilbage på rigsrådets betingelser¹⁵. Det synes således rimeligt at antage, at rigsrådet følte sig ude af stand til selv at klare

den vanskelige situation og derfor henvendte sig til hertug Kristoffer. Dog var det billede, man i indkaldelsesbrevet havde givet af hele landbefolkningen i oprør over hele landet noget overdrevent, idet den energiske godssamler Eggert Frille i august 1438 kunne optræde på Fyns landsting sammen med bønder, der fungerede som vidner for ham ved en godsoverdragelse¹⁶.

På mødet i Korsør, hvor rigsrådet var samlet for at forfatte indkaldelsesbrevet, blev man ligeledes enige om at sende et brev til kong Erik på Gotland. Dette sendebud blev varetaget af kong Eriks tilhænger biskop Thorlav af Viborg, der var til stede, men som ikke underskrev indkaldelsesbrevet sammen med de øvrige 19 råder¹⁷. Brevet til kongen indeholdt en formaning om straks at vende tilbage til Danmark, men det er særdeles tvivlsomt om rigsrådet regnede med, at dette ville ske. Man havde nemlig forlangt, at kongen skulle indsætte drost og marsk og dermed gjort det klart, at en tilbagevenden var betinget af, at rigsrådets regimen-politicum-program blev ført ud i livet, og kong Erik valgte da også at undlade at besvare brevet.

Hertug Kristoffer havde samtidig besluttet at acceptere det fristende tilbud, og da bonderejsningerne fortsatte, besluttede rigsrådet at mødes med hertugen i Lübeck i foråret 1439 for nærmere at fastlægge vilkårene for rigsforstanderskabet. I særdeleshed måtte det have garantier for at hertug Kristoffer ikke kunne genoprette det stærke kongedømme, Erik af Pommern havde været repræsentant for¹⁸.

Den politiske situation i foråret 1439 var i det hele taget så kritisk, at man ikke mente at kunne gennemføre tronomvæltningen uden først at have sikret sig hjælp fra hansestæderne og hertug Adolph, og disse blev derfor indbudt til forhandlingerne i Lübeck¹⁹. I løbet af juni måned nåede man til enighed med de forskellige parter, og den 23. juni 1439 kunne rigsrådet suppleret med udenråds adelige fra Lolland og Jylland på Danmarks riges vegne opsiges kong Erik huldskab og troskab²⁰. Opsigelsesbrevet, der tilsendtes kong Erik, indeholdt rigsrådets statsretlige argumenter for afsættelsen, og det fremgår heraf, at den vigtigste overtrædelse, Erik af

Pommern havde gjort sig skyldig i, var, at han havde handlet mod Danmarks gamle ret og frihed, som han ved sin hyldning havde lovet at holde. Det havde således været imod ret og sædvane, da han overlod de udenlandske herrer rigets slotte med slotsloven, og en tilsidesættelse af valgretten, da kong Erik uden rigsrådets tilladelse havde gjort hertug Bugislav til tronfølger, hvilket havde medført en splittelse af unionen²¹.

For at legitimere opsigelsen overfor udlandet lod rigsrådet den 6. juli 1439 en række klagepunkter opslå på kirkedørene i Lübeck. De mest fremtrædende anklager fra opsigelsesbrevet var medtaget, men for agitationens skyld havde man suppleret med adskillige nye lovbrud, som Erik af Pommern skulle have gjort sig skyldig i²². Disse nye punkter savnede dog ganske bund i virkeligheden, og Aksel E. Christensen har da også påvist, at argumentationen var direkte hentet fra det aristokratiske program, det svenske rigsråd havde benyttet sig af i kampen mod Erik af Pommern²³.

(III, 2) Hertug Adolph og de jyske bønder

Af opsigelsesbrevet til kong Erik fremgår det, at bonderejsningen i foråret 1439 havde taget en alvorlig vending, idet en stor del af den jyske almue havde optaget forbindelse med den holstenske hertug Adolph, som bønderne havde hyldet, og som til gengæld havde påtaget sig værnet af almuen²⁴. At der nu var en direkte forbindelse mellem de indre og ydre fjender gjorde den i forvejen kritiske situation endnu mere penibel, og rigsrådsregimet havde kun den mulighed gennem vidtgående indrømmelser at forsøge at bryde denne alliance og samtidig skaffe ro til tronomvæltningen.

Første led i denne eftergivenhedspolitik var rigsrådets forsøg på at forbedre det dårlige forhold til de fire store hansestæder, som Danmark i en årrække havde bekriget. Men fik en fredsaftale i stand og oprettede et gensidigt forsvarsbund, men væsentligere var det, at det danske rigsråd måtte love, at når Danmark havde fået en ny konge skulle han tvinges til at bekræfte alle stændernes gamle privilegier og

Angreb på borganlæg.

sørge for, at ingen hanseatisk købmand mere skulle betale sundtold. Ligeledes måtte rådet forpligte sig til tvinge hovedsmanden på Ørekrog, Peder Oxe og andre af kong Eriks lensmænd til at tilbagebetale konfiskerede hanseatiske købmandsvarer²⁵.

På grund af forbundet mellem den jyske almue og hertug Adolph var dog endnu større indrømmelser nødvendige for at formå hertugen til at afskrive sin deltagelse i bondeopret. For at slå en breche i det værnsforhold, der var kommet i stand mellem hertugen og de oprørske bønder, havde man indkaldt hertug Adolph til at give møde i Lübeck, hvor der den 2. juli 1439 blev indgået et forlig, der dog i sine bestemmelser mere mindede om en total overgivelse fra rigsrådets side²⁶.

Traktaten var udstedt af hertugen og det danske rigsråd repræsenteret af ærkebiskop Hans Laxmand, Erik Nielsen Gyldenstjerne, Morten Jensen Gyrsting, Henrik Knudsen Gyldenstjerne, Eske Brok, Oluf Axelsen Thott, Gert Bryske, Otte Nielsen Rosenkrantz og Claus Rønnow. Disse lovede ved forliget at overdrage hertug Adolph Haderslev og Ærø inden den 15. august og forpligtede sig til at holde en indlager i Rendsborg på egen bekostning, indtil overdragelsen havde fundet sted²⁷. For yderligere at sikre sig, at denne bestemmelse blev ført ud i livet, måtte tre af råderne Otte

Nielsen Rosenkrantz, Morten Jensen Gyrsting og Claus Rønnov stille deres hovedgårde som pant²⁸.

Af mere vidtrækkende betydning var det, at rigsrådet følte sig tvunget til at love hertug Adolph, at den nye konge skulle forlene hele hertugdømmet Slesvig til ham og hans arvinger, og at rigsrådet først selv måtte vælge konge, når han havde Haderslev og Ærø i sit værge. En sådan bestemmelse var en total opgivelse af de politiske mål, kong Erik i årtier havde ført krig for at nå. Hertug Adolph havde således ved sin forbindelse med den jyske almue sikret sig store politiske gevinster uden at give meget til gengæld. Ganske vist måtte han love at afskrive sig al deltagelse i bonderejsningerne, »den tvedragt mellem vor herre kongens mandskab og bønderne i Nørrejylland«²⁹, men sammenholder man denne forpligtelse med de øvrige »bondebestemmelser« i traktaten, var det også på dette punkt rigsrådsadelen, som måtte holde for.

Disse »bondebestemmelser« er det eneste samtidige kil-demateriale til belysning af problemerne omkring årsagerne til bonderejsningerne i 1438–39, når bortses fra kong Eriks og rigsrådets breve, der var et led i en politisk agitation med den deraf følgende subjektivitet. Det kan derfor undre, at Knud Fabricius overhovedet ikke har benyttet dokumentet til at belyse den jyske rejsning i foråret 1439³⁰.

Forudsætningen for, at hertugen ville afskrive sig deltagelse i bøndernes kamp og opløse værnforholdet, var nemlig, at nogle af rigsrådene til gengæld måtte ændre deres lensmandspraksis overfor bønderne. Disse adelsmænd skulle i deres jyske forleneringer ophøre med den usædvanlige og ulovlige beskatningspraksis og skulle generelt ophøre med at gøre landalmuen uret. Endelig skulle de lade bønderne blive ved deres gamle rettigheder, indtil der igen var blevet valgt en konge, der kunne indtage det værnforhold, som hertug Adolph havde påtaget sig. Denne afskrivelse gjaldt imidlertid kun i de adelsmænds kongelige len, der var nævnt i bestemmelserne, mens der sikredes hertug Adolph ret til stadig at have forbindelse til de jyske bønder udenfor disse len, ligesom han kunne modtage klager fra dem og hjælpe dem mod

de uretfærdige fogeder. Traktaten med hertugen synes således alene at skulle ophæve værnsforholdet, der var etableret mellem bønderne i bestemte len og hertug Adolph, og denne ophævelse var på betingelse af, at lensmændene ophørte med deres ulovlige fogedpraksis.

Disse »bondebestemmelser«, der drejede sig om kronens fæstere og selvejere i Jylland viser indirekte, hvilket »program« bønderne havde i foråret 1439. De henvendte sig til hertug Adolph og hyldede ham for at sikre sig et værn mod lensmændene og disses underfogeder, men ikke for at få kong Erik tilbage. Arup har som den eneste set ud over de oplysninger rigsrådets agitoriske skrifter har givet, når han om de jyske bønder skriver, »de vendte sig da bittert nok for kong Erik, til selve hertug Adolf, så lidt betød det nu som før for danske bønder, at han og den holstenske greveslægt, som kong Erik snart efter sagde, havde været rigets naturlige fjender fra Arilds tid«³¹.

Det er derimod ikke muligt at sige, hvorledes denne ulovlige beskatning, der havde været praktiseret af visse lensmænd, var foregået, ligeså lidt som det kan påvises, hvilke rettigheder hos almuen, man havde forsøgt at indskrænke. »Bondebestemmelserne« falder imidlertid helt i tråd med begivenhederne i Norge og Sverige, hvor man f.eks. klagede over »de ulovlige tunge skatter som umilde fogeder havde pålagt dem ud over de rette gamle skatter«³².

Om tidspunktet for dele af den jyske almues henvendelse til hertug Adolph har man en antydning af i opsigelsesbrevet, hvor det siges, at da biskop Thorlav kom tilbage fra Gotland, mødtes han med almuen på landstinget og der forsøgte »at styre dem til gode«, men kort efter dette møde kom forbindelsen mellem de oprørske bønder og hertugen i stand³³. Dette kan kun betyde, at det på landstingsmødet gik op for bønderne, at de ikke kunne regne med kong Erik som deres værn mod de kongelige fogeder, hvorfor det var nødvendigt at indgå i et nyt værnsforhold, hvor der kunne sættes magt bag ordene. Hvornår mødet med Viborg-bispen fandt sted er det ikke muligt nøjagtigt at fastslå, men da biskop Thorlav rejste til Gotland i slutningen af oktober 1438 og forhandlin-

gerne begyndte i Lübeck i maj 1439, må det være sket i årets første måneder³⁴.

Hertug Adolphs motiv til at fungere som værnsherre for de jyske bønder kan kun antydes af hans optræden under forhandlingerne, hvor han på grund af den indgåede alliance opnåede sine politiske hovedmål, nemlig hertugdømmet som arvelen og overtagelsen af Haderslev og Ærø. At han kun delvist afskrev sig deltagelsen i bondeoprørene skyldtes vel ønsket om at bibeholde muligheden for igen at slutte forbindelsen til almuen, hvis forligets bestemmelser ikke skulle blive ført ud i livet. Således havde han stadig brug for de oprørske bønder som mulige forbundsfæller, hvorfor han da også gennem »bondebestemmelserne« forsøgte at lægge en dæmper på de mest fremfusende lensmænd og dermed tilgodeså bøndernes ønsker. Fabricius har ud fra opsigelsesbrevet ment at kunne se antydninger af, at hertug Adolph ligefrem skulle have stået bag bevægelsen i landbefolkningen³⁵, men da han ikke har yderligere støtte for en antagelse, kan den helt afvises, da det af opsigelsesbrevet alene fremgår, at almuen hyldede hertug Adolph efter landstingsmødet. At det faktisk har været bøndernes ønske om at få et forsvar mod lensmændene, der har været det centrale, fremgår implicit af »bondebestemmelserne«.

Det ses således af traktaten mellem hertug Adolph og rigsrådet, at der stadigvæk gaves visse muligheder for kontakt mellem bønderne og hertugen, men der intet kan siges om, i hvilken udstrækning disse muligheder er blevet udnyttet. At hertug Adolph i mere end et år holdt sig krigsberedt og fortsatte med at samle tropper, kan ikke, som Fabricius vil det, sættes i forbindelse med bonderejsningerne³⁶. Denne mobilisering må forklares ved den i 1438 udbrudte krig mellem hanseaterne og hollænderne, i hvilken hertug Adolph var involveret på hansestædernes side.

(III, 3) Lokalisering af de oprørske jyske len

»Bondebestemmelserne« har alene været brugt lokalhistorisk til at vise, at disse bonderejsninger i foråret 1439 var rettet

mod kongens fogeder og især gik for sig i Vendsyssel. Ud fra denne antagelse har C. Klitgaard således sluttet, at denne rejsning vel var rettet mod høvedsmanden på Aalborghus Eske Brok, og at han på grund af disse uoverensstemmelser med bønderne blev flyttet fra lenet³⁷. Ræsonnementet bygger dog alene på det i traktaten flere gange nævnte Nørrejylland og er således oplagt urimeligt, idet Nørrejylland i senmiddelalderen betegnede de fire nørrejske stifter Ribe, Århus, Viborg og Børglum³⁸. Det skulle desuden ud fra selve dokumentet være muligt mere præcist at lokalisere i det mindste nogle af de oprørshægede len.

Det har tidligere været overset, at bestemmelserne om bønderne ikke var møntet på alle ni medbeseglende rigsråder, idet kun fire af disse ifølge traktatteksten var forpligtet til ikke igen at forurette kronens fæstere i deres len³⁹. Det drejer sig alene om Erik Nielsen Gyldenstjerne og de tre råder, der måtte stille deres hovedgårde som pant, nemlig Morten Jensen Gyrsting, Otte Nielsen Rosenkrantz og Claus Rønnow og ganske umotiveret indføres i »bondebestemmelserne« og kun her en udenråds væbner Henrik Rantzau⁴⁰. Den omstændighed, at kun fire råder var medtaget i bestemmelserne sammen med en væbner, der ikke besøgte hele dokumentet, kunne antyde, at det var i disse mænds len, man i særlig grad havde haft kontroverserne med landalmuen.

Men for at finde et mere direkte bevis på denne hypotese skal hertug Adolph-traktatens bestemmelser sammenstilles med en beretning om Vardehus' brand. Fabricius har kun kendt denne i en afskrift fra »Indberetninger til Ole Worm fra Ribe Stift« fra 1638⁴¹. Den lokale præst fortalte i sin indberetning, at han i en gammel fornem borgerbog havde fundet en optegnelse om, at det kongelige slot Vardehus den 2. april 1439 blev afbrændt under et bondeopløb. Denne optegnelse meddelte videre, at Sct. Jacobs kirke i Varde blev ødelagt den 29. maj 1439, og præsten fremkom med den antagelse, at det måske skete »inden førnævnte tumult og opløb« var afsluttet⁴². Den nævnte gamle borgerbog kendes imidlertid også i en anden afskrift, der er uafhængig af »Indberetningen«. Denne optegnelse fra 1754 er en direkte af-

skrift fra borgerbogen, og den bekræftede datoen for Vardehus' brand, men meddelte endvidere, at den 29. maj blev Varde by angrebet og afbrændt af Danmarks riges råd⁴³.

Denne gamle borgerbog, hvis alder er ukendt, kunne det trods de detaljerede datoangivelser være problematisk at anvende, hvis dens oplysninger ikke i høj grad sandsynliggøres ved sammenstilling med »bondebestemmelserne« i forliget med hertug Adolph, idet den sidste høvedsmand på Vardehus var den før så umotiveret placerede væbner Henrik Rantzau⁴⁴. Hans optræden alene i »bondebestemmelserne« må således forklares ved, at han i sit len havde haft så voldsomme sammenstød med bønderne, at det førte til afbrænding af det kongelige slot og tilsyneladende en belejring af Varde by. Denne sammenhæng mere end sandsynliggøres ved den omstændighed, at kun fire af de ni medbeseglende råder faktisk medtages i »bondebestemmelserne«. Denne konstatering vil gøre det muligt at fastslå i hvilke len, kronens bønder i foråret 1439 rejste sig mod lensmændene. Derimod kan det ikke fastslås, at det var de eneste nørrejyske len, hvor den sociale uro havde givet så voldsomme udslag, og man kan måske af bestemmelsen om de andre bønders klageret til hertugen slutte, at der havde været besværligheder også andre steder.

Det er nu af betydning at få fastslået, hvor de kongelige lensmænd, der nævnes i traktaten, har siddet i foråret 1439, hvilket på grund af det sparsomme og tilfældigt bevarede kildemateriale fra tiden kan være særdeles vanskeligt og i visse tilfælde umuligt. I sammenhæng med de jyske bondeoprør i 1439 kan det dog som nævnt fastslås, at Vardehus' len har været berørt af rejsningerne, ligesom det med sikkerhed kan siges, at Erik Nielsen Gyldenstjerne på tidspunktet for oprørene havde Ribehus len inde⁴⁵. Med nogenlunde sikkerhed kan det endvidere fastslås, at Morten Jensen Gyrsting sad på Koldinghus, hvor han i det mindste var høvedsmand i slutningen af 1437⁴⁶. Det synes rimeligt at antage, at han fortsat har haft dette len frem til hertug Kristoffers etablering i Danmark i september 1439, hvor de store skift i forleningerne sker, og Morten Jensen Gyrsting ses da at have fået det

vigtige len til Kalundborg⁴⁷. Hvad angår Claus Rønnow var han placeret på Haderslevhus, dvs. i umiddelbar nærhed af sin hovedgård Ejsbøl. Claus Rønnow blev efter det store skift i forleningspolitikken forlenet med Nyborg slot, hvor han i det mindste sad som hovedsmand i 1442⁴⁸.

Med konstateringerne af vanskelighederne i Ribehus, Vardehus, Koldinghus og Haderslevhus len tegner sig et mønster af et oprørscentrum i Ribe Stift, hvilket forklarer kontakten med hertug Adolph, uden at det dog udelukker oprør i den øvrige del af Jylland. Snarere synes tilstedeværelsen af Otte Nielsen Rosenkrantz i »bondebestemmelserne« at tale for, at der også har været tale om uroligheder i Midt- og Nordjylland. I det mindste kan det fastslås, at Otte Nielsen Rosenkrantz i 1438 sad på Aalborghus, og det er rimeligt at antage, at han i det mindste har haft dette len indtil september 1439, da Kristoffer som tak gav ham Kalø len, der lå i umiddelbar forbindelse med hans godsbesiddelser på Djursland⁴⁹. Spørgsmålet er så, om det er kontroverser i Aalborghus len, eller om Otte Nielsen Rosenkrantz har haft andre områder som len f.eks. i nærheden af oprørscentrum i Ribe Stift, men dette er det ikke på grundlag af det eksisterende kildemateriale muligt at afgøre.

Konstateringen af, at den jyske bondebevægelse i foråret 1439 var koncentreret i områderne i og omkring Ribe Stift må ligeledes sammenstilles med oplysningen om, at der i disse år fandt et bondeopløb sted ved det kongelige slot Lundenæs ved Skjern; en oplysning, der stammer fra Svaning, der fortæller, at de vendsysselske bønder under Henrik Tagesens ledelse angreb slottet⁵⁰. Denne sammenblanding med rejsningen i 1441 skyldes, at Svaning alene har kendskab til én rejsning, og derfor i sin fremstilling forsøger at passe også oplysninger fra 1438–39 ind under Henrik Tagesens opløb⁵¹. Som det senere skal påvises var rejsningen i 1441 koncentreret i Thy, Mors, Vendsyssel og områderne umiddelbart syd for Limfjorden og Svannings ufrivillige sammenblanding sandsynliggør, at han faktisk i dette tilfælde har haft en optegnelse om et bondeopløb ved Lundenæs.

Fastsættelsen af bonderejsningerne til de kongelige len

Vardehus, Ribehus, Koldinghus, Haderslevhus samt Lundenæs viser, at »striden mellem vor herre kongens mandskab og bønderne i Nørrejylland« har været koncentreret i Ribe Stift. Som en mulig undtagelse er Otte Nielsen Rosenkrantz' Aalborgshus len. At det kun var lensmændene og kronens bønder, der nævntes i traktaten med hertug Adolph, synes alene, at skyldes dens karakter, hvor rigsrådet optræder som repræsentanter for riget og ikke som private godsherrer. At bondebevægelserne i hvert fald ikke alene ramte de kongelige lensmænd fremgår af Hamsforts Ribe-bispekrønike, hvor der gengives et kongebrev, der i 1451 gav biskop Christiern af Ribe al kongelig ret over bispestolens fæstere også i 40 marks bøder »til vederlag for tabene, bispren havde lidt under kampen«⁵². Hamsfort nævner dette i forlængelse af en omtale af bonderejsningen, og der kan ikke være tvivl om, at også bispestolens jordegods har været involveret i bøndernes hærgen og afbrænding i Ribe Stift.

Arup har desuden påpeget, det vanskelige i, for bønderne at sondre mellem lensmandens private krav og kronens⁵³, men i det mindste for bønderne i Ribe Stift må det have været yderligere svært, idet det synes almindeligt at kongens lensmænd samtidig kunne have såvel bispelige len som privat gods i samme områder. Konkrete eksempler på denne totale sammenblanding, har man i Ribe Stift flere. F.eks. havde den i »bondebestemmelserne« nævnte Erik Nielsen Gyldenstjerne på Ribehus desuden Ribebispens Rybjerggård som len, foruden omfattende privatgods⁵⁴. Den nævnte væbner Henrik Rantzau havde samtidig med varetagelsen af det kongelige len, Vardehus også den bispelige hovedgård Trøjborg⁵⁵, mens omfanget af hans privatgods i stiftet ikke nærmere kan fastslås.

(III, 4) Kong Eriks rolle i rejsningerne 1438–39

Et af anklagepunkterne i såvel opsigelsesbrevet som klageopregningen i Lübeck havde været, at kong Erik havde tilskyn-det til, at landbefolkningen havde rejst sig mod lensmænd og jordejere og fremdeles nægtet at svare afgifter. Det blev der-

for nødvendigt for kongen at imødegå disse beskyldninger i sit store svarbrev til rigsrådet, og i de breve han i øvrigt lod udgå til de forskellige landsdeles befolkning. Det, han havde at tage stilling til, var en beskyldning, der først og fremmest gik på, at bønderne selv havde erklæret, at rejsningerne var tilskyndet af kong Erik og hertug Bugislav og endvidere, at kongen fra Gotland havde sendt biskop Thorlav til Jylland for at rådslå med almuen der og forsøge »at styre dem til gode«. Denne rådslagning havde imidlertid medført, at en stor del af almuen havde hyldet hertug Adolph, hvilket igen havde resulteret i, at rigsrådsregimet måtte afgive Haderslev og Ærø⁵⁶.

Erik af Pommern gik i sit svar til rigsrådet kun i ringe grad ind på det konkrete begivenhedsforløb, men hævdede, at han aldrig havde sat bønderne op mod jordejerner. Desuden var bonderejsningerne først brudt ud, efter at han selv havde forladt landet, hvorfor han ikke kunne have anstiftet oprøret⁵⁷. Om årsagerne til at almuen havde rejst sig mod adel og gejstlighed, gjorde kongen harmdirrende gældende, at aristokratiets »utroskab, overdådighed og umilde gerrighed« i almindelighed og dets »uredelige regimente« i særdeleshed havde gjort det nødvendigt for bønderne at reagere. De mange overgreb, lensmænd og fogeder havde gjort sig skyldige i, havde kongen kendskab til gennem de klagebreve, bønderne havde sendt ham, og som han igen videresendte til rigsrådet⁵⁸.

Erik af Pommern benægtede således ikke, at han havde stået i kontakt med bønderne, der havde klaget til ham over lensmændenes overgreb. En sådan kontakt var helt naturlig, da kongen netop havde kronens fæstere og selvejerbønderne i forsvar, hvorfor klagerne måtte sendes til ham. Spørgsmålet er imidlertid, om han fra sit eksil på Gotland direkte har opmuntret den oprørske almue, og hvilke råd, han gennem biskop Thorlav sendte til de jyske bønder. Herom vides intet med sikkerhed, men det umiddelbare resultat af mødet var som nævnt, at store dele af almuen, især i Ribe Stift, vendte sig til hertug Adolph, som til gengæld tog disse jyske bønder i forsvar mod de tyranniske høvedsmænd. Det vil sige, at bi-

skop Thorlav skulle have tilskyndet bønderne til at søge forbund med rigets værste fjende, men dette må afvises, da kong Erik næppe ville være interesseret i hjælp fra hertugen i en situation, hvor han selv stadig var konge i landet. Samtidig ville rigsrådet vel også have betonet en sådan forræderisk forbindelse. Den anden mulighed er, at biskop Thorlav virkeligt har forsøgt at »styre dem til gode« og har gjort det klart for den jyske almue, at man ikke kunne regne med noget reelt forsvar eller direkte hjælp fra Erik af Pommern, og dele af almuen har i den pressede situation søgt forsvar hos den nærmeste og kraftigste fyrste, nemlig hertug Adolph. At det ikke var et politisk ønske om kong Eriks tilbagekomst til riget, men alene nødvendigheden af for bønderne at have beskyttelse mod lensmændenes hårde beskatningspraksis, fremgik entydigt af »bondebestemmelserne« i forliget mellem rigsrådet og hertugen, hvor det alene var forholdet lensmand/bonde, som reguleredes.

Ved en sammenligning mellem indkaldelsesbrevet til hertug Kristoffer fra oktober 1438 og opsigelsesbrevet falder det især i øjnene, at beretningen om kong Eriks møde med den sjællandske almue kort før afrejsen ikke er nævnt i opsigelsen af kongen. Dette må i høj grad undre, da Erik af Pommerns adfærd, som den skildredes i brevet til hertug Kristoffer, ville være et særdeles godt argument for afsættelsen af kongen. Det fremgik således af indkaldelsesbrevet, at kong Erik, kort tid før han tog afsted til Gotland, mødtes med den sjællandske almue på landstinget og bad dem være hertug Bugislav hørige og lydige for til gengæld at tilstede almuen al den frihed, de bad ham om⁵⁹. Denne frihed kunne kun hentyde til lettelser i de afgifter, der ydedes til kronen, men en sådan skattefrihed måtte være en torn i øjet på de adelige lensmænd, som sad inde med et kongeligt pantelen og derfor var økonomisk afhængig af disse afgifter⁶⁰. Hvis beretningen om kong Eriks møde med almuen havde været korrekt, var det berettiget, at rigsrådet måtte slutte, at »hvad han yderligere befalede dem at gøre, det fandt sig vel derefter«⁶¹. Underforstået, at kongen også må have opfordret dem til at rejse sig og nægte at svare deres afgifter.

Armbrøstskytter i aktion.

Det er imidlertid værd at fastholde, at denne version af begivenhedsforløbet alene var rigsrådets, tiltænkt hertug Kristoffer, der ikke havde mulighed for at kontrollere oplysningens rigtighed og omfanget af kong Eriks uretmæssige skattelettelse. Når rigsrådet i opsigelsesbrevet overhovedet ikke nævnte mødet med den sjællandske almue, kunne det skyldes, at beretningen var direkte usand, eller at kong Eriks løfte til kronens fæstere på Sjælland dårligt kunne forklare, hvorfor hele landets bønder, ikke bare kronens, men også de privilegerede stænders, havde rejst sig mod jordejerne. Det er svært endelig at afgøre, hvilken mulighed, man bør vælge, selv om sidstnævnte kunne legitimere rigsrådets påstand om »tilskyndelse«, idet en skattelettelse på Sjælland nødvendigvis måtte føre til gnidninger mellem den afgiftsopkræver, der ikke anerkendte lettelsen og kronens fæstere eventuelt selvejrbønderne, som kunne henvise til en kongelig skattefritagelse.

Det er således vanskeligt at vurdere, om kong Erik indirekte havde tilskyndet til uro på Sjælland, mens det med sikkerhed kan siges, at dette møde med den sjællandske almue ikke kan forklare rejsningerne i hele landet og blandt alle dele af landbefolkningen. Disse oprør må forklares ud fra en hårdere beskatning af såvel kronens som de privilegerede stænders fæstere. At kong Erik faktisk ikke sigtede mod at rejse

bønderne mod rigsrådsregimet, har man endvidere indicier for i de breve, han kort efter opsigelsen sendte til befolkningen i de forskellige landsdele. Erik af Pommern forsvarede sig i disse breve mod de falske beskyldninger, som rigsrådet havde rettet mod ham, og i brevet til fynboerne opfordrede kong Erik befolkningen til at »undervise« rigsrådet om ikke at gøre ham denne uret⁶². Dette er af Fabricius taget til indtægt for, at kong Erik virkelig var anstifter af rejsningerne, idet det hedder, »at denne »undervisning« ikke er ment altfor fredeligt, og at kongen faktisk stod bag urolighederne, kan vel ikke betvivles«⁶³.

At man kunne regne med at finde sådanne opfordringer i den uretfærdigt afsatte konges breve ville være rimeligt, men kong Erik ønskede imidlertid ikke noget sådant, da han åbenbart var ganske sikker på at være i sin gode ret. Både Aksel E. Christensen og Erslev, der indgående har behandlet disse breve, er da også enige om, at formålet med brevene til jyderne, skåningerne og fynboerne ikke var at starte et oprør. Derimod skulle befolkningen formå rigsrådet til at indgå på voldgift, hvor et nævn af uvildige herrer, fyrster og den menige almue skulle afgøre, om opsigelsen var retfærdig⁶⁴. Denne voldgiftstanke var da også typisk for Erik af Pommern, der også tidligere havde søgt uvildige nævns afgørelser i kampen mod såvel holstenerne som de oprørske svenskere⁶⁵. Forskellen mellem Erik af Pommern og det analoge tilfælde Christian II træder klart frem ved en sammenligning mellem deres breve til befolkningen. Hvor Erik af Pommern bad befolkningen være behjælpelige med at få rigsrådet til at indgå på voldgift, opfordrede Christian II i sin proklamation til Danmarks riges indbyggere, »at I tage med Eder harnisk og værge, mand udaf hus«⁶⁶.

Erik af Pommern mente åbenbart, at der var tilstrækkeligt, hvis han havde retten på sin side, at lade et uvildigt nævn afgøre sagen, mens det ville være utilstedeligt at rejse bønderne mod jordejerne. Det er betegnende, at i det brev, som udsendtes til befolkningen i Skåne og Jylland, benægtede kong Erik hårdnakket at stå bag almuens rejsning mod adel, geistlighed og købstadsfolk⁶⁷. Og en sådan påstand ville i

Jylland have været temmeligt langt ude, hvis biskop Thorlav kort tid før havde tilskyndet bønderne til at rejse sig mod rigsrådet på kong Eriks vegne.

Sammenhængende med spørgsmålet om Erik af Pommerns rolle er problemet omkring hertug Bugislav, som i opsigelsesbrevet beskyldtes for ligeledes at have opfordret bønderne til at sætte sig op mod deres herrer⁶⁸. Det er imidlertid vanskeligt at fastslå, hvornår hertug Bugislav forlod Danmark endeligt. Ifølge opregnelsen af klagepunkterne havde Bugislav endnu i juli de fynske slotte Hindsgavl, Hageskov og Nyborg inde og holdt dem åbne for de folk, der støttede kampen mod rigsrådet⁶⁹. Dette betyder ikke nødvendigvis, at hertug Bugislav stadig var på Fyn, men nok at de fynske slotte endnu blev holdt af adelsmænd, der var loyale overfor kong Erik⁷⁰, og når der netop blev Fyn, hertug Bugislav forlenedes med, var det utvivlsomt, fordi han her kunne regne med politisk støtte. Det ville være rimeligt, at hertugen selv eller de loyale fogeder på Fyn, der havde kontrol over de vigtigste len, ville forsøge at formå bønderne til at nægte at yde deres afgifter til de jordejere, der støttede den aristokratiske opposition. Dog har hertug Bugislav herredømme over Fyn i efteråret 1438 og foråret 1439 været begrænset, når Eggert Frille, der absolut modarbejdede kong Erik, uden vanskeligheder kunne optræde på Fynbo lands-ting i august 1438⁷¹.

At hertug Bugislav har kunnet holde enkelte kongelige slotte kan dog ikke godtgøre noget intimt samarbejde med bondebevægelserne i Jylland og på Sjælland, ja den jyske almues alliance med hertug Adolph viste det modsatte, idet man ikke søgte forsvar hos kong Eriks fætter, men hos rigets ærkefjende hertugen af Holsten. Om dette var, fordi man ikke satte nogen lid til hertug Bugislav, som Arup antager⁷², eller blot fordi man ikke mente, at han kunne sætte magt bag ordene, er svært at afgøre. Det viser imidlertid, at hverken kong Erik eller hertug Bugislav spillede nogen videre rolle for udviklingen af den jyske rejsning i foråret 1439. Derimod kan man om urolighederne på Fyn og den første opstand på Sjælland sige, at der her er en mulighed for, at bønderne

direkte eller indirekte kunne være påvirket af kong Erik og hertug Bugislav, men det er og bliver en mulighed, der under alle omstændigheder ikke kan forklare, hvorfor adelens og gejstlighedens fæstere rejste sig. På dette punkt kan alene forringelser eller forsøg på forringelser af almuens vilkår forklare opløbene. Den skildring af bondebevægelsernes ud-spring, der findes i rigsrådets breve, er således tydeligt præget af deres agitoriske formål og dækker kun i ringe omfang de faktiske forhold, som for øvrigt synes at være tilfældet for de fleste anlagepunkter mod Erik af Pommern⁷³.

(III, 5) Den politiske udvikling omkring den sjællandske rejsning 1440

Efter forhandlingerne i Lübeck i forsommeren 1439 drog hertug Kristoffer til Danmark for at overtage sit rigsforstanderembede, og han træffes første gang på Sjælland i august 1439⁷⁴. Her foretog han sammen med det politisk dominerende rigsråd tildeling af de bedste kronlen til de mænd, der havde været virksomme i den aristokratiske opposition mod kong Erik⁷⁵. Hertug Kristoffer og rigsrådets stilling syntes i efteråret 1439 at være konsolideret, og den væsentligste politiske opgave måtte derefter blive at sikre herredømmet i unionens andre lande. Der findes ikke noget kildested, som direkte kan vise, at der i tidsrummet juli 1439 til april 1440 var alvorligere uroligheder blandt bønderne. Det er dog umuligt heraf at slutte, at almuen skulle være blevet beroliget ved forliget med hertug Adolph, dertil er kildematerialet for sparsomt og tilfældigt bevaret. Det eneste, som turde være sikkert er, at såfremt der stadig har været uroligheder, har de ikke været af en sådan karakter, at det påvirkede den førte politik. Kristoffer kunne med sindsro begynde arbejdet med at vinde tronen i alle tre unionsriger, og i hvert tilfælde i spørgsmålet om bevarelsen af unionen kunne han regne med aktiv støtte fra det danske rigsråd, der til stadighed var i kontakt med det svenske. Dette samarbejde resulterede i, at de to rigsråd i november 1439 indgik en fornyet unionsaftale, som stadfæstede samarbejdet og indeholdt en beslutning om,

at de tre rigsråd af hensyn til unionens videre beståen skulle træffe sammen og forhandle fælles kongevalg i Kalmar inden midsummer 1440⁷⁶.

I foråret 1440 svækkedes Danmarks udenrigspolitiske stilling, da krigen mellem forbundsfællerne, hansestæderne og de nederlandske søsteder begyndte at berøre riget. Baggrunden for krigen var hanseaternes ønske om at tvinge hollænderne ud af Østersøen⁷⁷, men kritisk for Danmark blev situationen først, da Erik af Pommern i vinteren 1439–40 havde sine udsendinge hos den nederlandske hertug Philip for at slutte forbund i kampen mod hansestæderne og den nye regering i Danmark⁷⁸. Hertugens hjælp til kong Erik skulle være, at en hollandsk flåde undsatte de kongelige slotte Krogen og Helsingborg, som høvedsmanden Peder Oxe endnu holdt til kong Eriks hånd. Til gengæld skulle hollænderne beholde de to vigtige slotte, indtil kong Erik havde betalt omkostningerne ved denne hjælpeaktion. Situationen så således noget lysere ud for Erik af Pommern, selv om hans bestræbelser på at få hertug Kristoffer pålagt uvildig voldgift var slået fejl. I Danmark havde kong Erik stadig, foruden de allerede nævnte kongelige slotte, Varberg og Korsør som udgangspunkt for en eventuel tilbagevenden til riget. På disse slotte sad henholdsvis Axel Pedersen Thott og Iver Jensen Dyre, der begge havde haft held til at modstå belejringsforsøg⁷⁹.

En gang i løbet af foråret 1440 antog bonderejsningerne igen en truende karakter for det nye danske regime, og dette i forbindelse med Erik af Pommerns rænker og rygter om, at hertug Adolph ville slutte sig til hollænderne, gjorde det nødvendigt for Kristoffer og rigsrådet at handle hurtigt. Derfor lod man i modstrid med unionsaftalerne hertug Kristoffer hylde som konge på Viborg landsting den 9. april 1440, hvor han svor at beskytte kirken og holde alle rigets stænder ved deres rettigheder, samt at han ved det første danehof ville underskrive en håndfæstning⁸⁰. For at imødegå en eventuel trussel fra den holstenske hertug fik man desuden travlt med at få gennemført den endelige forlening af hertugdømmerne og den officielle besegling fandt sted i Kolding

den 30. april. Til stede ved denne forleningsceremoni var også repræsentanter for de vendiske hansestæder⁸¹, og det var antagelig her, kong Kristoffer bad om militær assistance til at dæmpe igangværende bondeuroligheder på Sjælland. Dette kunne måske tolkes i retning af, at uroen blandt almu- en havde været vedvarende, men at den vanskelige politiske situation yderligere havde besværliggjort styrets forsøg på at kontrollere bønderne. Efter anmodningen fra kong Kristoffer blev der i hvert tilfælde givet ordre til de lybske skibsbefa- lingsmænd i de danske farvande, om at stille hundrede skyt- ter, eventuelt to hundrede, til rådighed til bekæmpelse af bondeurolighederne⁸². Denne betydelige militærhjælp tyder på alvorlige vanskeligheder med bønderne, men der eksiste- rer ingen oplysninger om, hvorvidt opstanden lige var brudt ud eller havde varet fra årene forud, ligeså lidt som der kan siges noget om opstandens karakter eller anledning.

Den indenrigspolitiske situation blev yderligere forværret for kong Kristoffer, da en nederlandsk flåde i forsommeren 1440 viste sig i de danske farvande og lå ved Marstal midt i juli måned⁸³. Allerede ved mødet i Kolding fik man nys om denne flåde, og kongen og rigsrådet anmodede om hjælp fra Lübeck, der imidlertid ikke mente at have skibe nok til at standse hollænderne. Fra hanseatisk side havde man alene været villige til at hjælpe mod bønderne og til indeslutningen af Krogen⁸⁴.

Denne kritiske situation fik den i rigsrådet dominerende ærkebiskop Hans Laxmand til hemmeligt at sætte sig i for- bindelse med hertug Philip, og disse underhandlinger blev gunstigt modtaget i Holland, hvor man efterhånden var kommet til erkendelse af Erik af Pommerns ringe chancer for en tilbagevenden og af, at en ordning med de nye magthave- re i Danmark kunne bringe større fordele for nederlandsk handel. Denne stemning blandt hollænderne blev yderligere styrket, da kong Kristoffer med en stor belejringshær i juli 1440 endelige var kommet i besiddelse af Krogen og Hel- singborg på et tidspunkt, da en hollandsk udsending var hos den nye konge til forhandlinger⁸⁵.

De vendiske hansestæder fik samtidig nys om disse kon-

takter og bebrejdede Danmark underhandlingerne med hollænderne, men fik af Hans Laxmand det svar, at Lübeck selv ved mødet i Kolding havde nægtet at yde militær hjælp, hvilket skabte en katastrofal situation for landet, da hollændernes flåde løb ind i de danske farvande. Af indenrigspolitiske grunde anførte ærkebispens uroen blandt almuen og fremhævede, at det, man fra den nye konges og rigsrådets side frygtede allermost var Danmarks egne bønder og almue, ligesom man havde truslen om Erik af Pommerns tilbagekomst at tage hensyn til⁸⁶. Vedrørende angsten for den oprørske almue meddelte Hans Laxmand intet om denne trusels karakter, og urolighederne blev ikke sat i nogen forbindelse med Erik af Pommerns eventuelle tilbagekomst. Ærkebispens brev til Lübeck var som omtalt et forsvarskrift, og han havde derfor al mulig interesse i at gøre den indenrigspolitiske stilling så kritisk som mulig for derigennem at retfærdiggøre forhandlingerne eller to hundrede armbrøstskytter fra de lybske skibe skulle sættes ind mod den sjællandske almue, viser trods alt, at opstanden havde et betydeligt omfang. Derimod er det ikke muligt nærmere at lokalisere denne sjællandske opstand i foråret 1440, ligeså lidt som der kan siges noget om rejsningens karakter og forløb. Det er alene muligt at fastslå, at bonderejsningen har været af et sådant omfang, at det har påvirket den førte politik fra det nye regimes side.

(III, 6) De fynske bondeuroligheder 1440

I forbindelse med hyldningen af Kristoffer på Viborg lands-ting eller i det mindste kort efter, blev der af kronen udskrevet en ekstraordinær skat, der rimeligvis skulle tjene til rigets forsvar mod hollænderne⁸⁷. Denne byrde, »kong Kristoffers skat« førte imidlertid til nye rivninger med bønderne i hvert tilfælde i Vendsherred på Fyn, hvor høvedsmanden på Hindsgavl Eggert Frille havde store vanskeligheder med at inddrive kronskatten, der ikke alene skulle betales af kronens fæstere, men også af selvejerbønderne og de privilegerede stænders fæstere⁸⁸.

Kendskabet til det fynske bondeoprør er alene baseret på den såkaldte Vendsherreds-erklæring, som alle bønder i herredet blev tvunget til at udstede efter urolighedernes afslutning i oktober 1440⁸⁹. Denne enestående erklæring er juridisk et ensidigt løfte fra alle bønder i herredet om at overholde en række bestemmelser, men af ordlyden fremgår det, at disse havde en aktuel baggrund og således direkte pegede mod de overtrædelser bønderne »under opløbet« havde gjort sig skyldige i.

Fra hvert sogn i herredet var mødt bønder med fuldmagt for hele sognet, hvorefter der aflagdes løfte overfor kronens lensmand Eggert Frille på Hindsgavl. Det synes sikkert, at bestemmelserne var rettet mod alle grupper i landbefolkningen, idet de nævnte overtrædelser havde været begået overfor såvel høvedmanden som de privilegerede stænder. Afgiftsnægtelse fra bøndernes side havde i Vendsherred som i rejsningerne andetsteds været det væsentlige element i sammenstødet mellem jordejernes præstationskrav og almuens villighed til at opfylde disse. Det drejede sig således om ydelsen af dels den ekstraordinære skat til kronen og dels bøndernes »årlige skat« til deres husbond. Det sidstnævnte viste klart, at det ikke blot var de usædvanlige byrder, men også de sædvanlige afgifter, man fra bøndernes side nægtede at yde. Derimod fremgår det ikke, hvorfor den almindelige skat medførte bøndernes vrede, hvilket rimeligvis skyldes erklæringens ensidige karakter, således at en eventuel forhøjelse ikke ville blive nævnt.

Af bestemmelserne fremgår det endvidere, at bønderne nægtede at betale til husbonden, og når denne derfor kom til landsbyen for at pante eller gribe bonden, var de andre bønder i byen stimlet sammen og havde med magt forhindret en sådan aktion. Det blev derfor forbudt bønderne »igen at løbe i samling« uden at have høvedsmandens og kongens tilladelse dertil. For at undgå at bønderne med magt hindrede husbondens eller kongens fogeds udpantninger blev det deres husbonds og slothøvedsmandens tilladelse. En så kostbar bevæbning hos almuen forekommer umiddelbart noget usædvanlig, hvis man sammenligner med senere tiders bon-

debevæbning⁹⁰, men bestemmelsen fra Fyn falder helt i tråd med den svenske Strengnæsforsordning fra 1437, der forbød bønder og bergsmænd at have den samme udrustning⁹¹. Vendsherreds-erklæringen dækkede endvidere den generelle ulydighed, bønderne havde udvist overfor såvel høvedsmanden på Hindsgavl som deres egne husbønder, og almuen fik indskærpet, at den herefter skulle give møde, når den blev tilsagt af høvedsmanden og ikke længere måtte være ham imod.

Foruden bestemmelserne med direkte tilknytning til afgiftsnægtelsen rummer Vendsherreds-erklæringen yderligere tre bestemmelser, hvis formål var at være økonomisk regulerende. Det vil være betænkeligt umiddelbart at knytte disse til de nys overståede fynske bondeoprør, hvorimod de pegede på mere generelle problemer i tiden. Det blev således i erklæringen forbudt bønderne at fortsætte med at handle med de forprangere, der ankom til landsbyerne, og bestemmelsen gjorde det strafbart ikke blot at handle med disse forprangere, men også at undlade at melde deres ankomst til landsbyen til høvedsmanden på Hindsgavl. Alle varer skulle i stedet føres til den nærmeste købstad, der ellers ville miste indtægter fra torvepenge, accise og stadepenge. Det er rimeligt at antage, at når borgmesteren i Middelfart Henrik Galin optrådte som vidne på Vendsherredsting, var det ikke mindst for at overvåge, at denne bestemmelse blev indføjet i bøndernes erklæring⁹². Problemet med forprang var naturligt mest udbredt på de syddanske øer, hvor almuen og nordtyske købmænd var vant til at drive kornhandel udenfor købstæderne, og forbuddet herimod måtte gentages utallige gange⁹³.

De sidste bestemmelser i Vendsherreds-erklæringen vendte sig mod bøndernes brug af kronens og de privilegerede stænders fiske- og jagtret og omfattede således nogle ret udefinerede herlighedsrettigheder, som det i følge Ladewig-Petersens undersøgelser af nordeuropæisk kildemateriale blev stedse mere almindeligt for jordejere at hævde, ofte for senere at skabe et grundlag for etablering af nye egentlige herlighedsafgifter⁹⁴.

Varigheden af bondeopløbet i Vendsherred er det særdeles vanskeligt at sige noget nærmere om, men da den nævnte »kong Kristoffers skat« tidligst kan være bevilget i april 1440 kunne det tyde på, at uroen relativt hurtigt er blevet standset. Hertil knytter sig afgiftsnægtelsen af »den årlige skat« til husbonden, hvilket peger i retning af, at det var en ganske bestemt afgift, der blev tænkt på, idet hovedlandgilden kaldtes skyld, mens de centrale afgifter i øvrigt var skat, tjeneste samt eventuelt en gæsteriydelse⁹⁵. Skatten, der enten svarede i smør eller penge, synes almindeligvis at være afleveret til Valborgsdag, dvs. 1. maj⁹⁶, men om bøndernes vrede skyldtes, at den ekstraordinære skat til kronen kolliderede med den årlige skattebetaling tillader materialet ikke definitivt at afgøre.

Det fremgår utvetydigt af Vendsherreds-erklæringen, at de fynske bønder havde alvorlige kontroverser med høvedsmanden på Hindsgavl Eggert Frille, som skulle varetage inddrivelsen af hjælpen til kronen. Denne Eggert Frille havde været virksom i aristokratiets opposition mod Erik af Pommern og hertug Bugislav, der netop tidligere havde haft Hindsgavl, og man kan spørge, om afgiftsnægtelsen til kong Kristoffer kunne udspringe af veneration for den gamle konge og hertug Bugislav. Hertil kan kun svares benægtende, idet erklæringen som overfor nævnt dækkede mange andre forhold, som intet havde med kongen eller krongodset at gøre, ligesom det heller ikke i bestemmelserne blev nævnt, at bønderne skulle have stået i noget værnsforhold til Erik af Pommern eller hertug Bugislav, således som f.eks. de jyske bønder havde gjort det året før i alliancen med hertug Adolph⁹⁷.

Nu hænger spørgsmålet også sammen med , hvornår Eggert Frille overhovedet havde overtaget Hindsgavl fra Hertug Bugislav, idet det i oktober 1440 var første gang Eggert Frille optrådte på Hindsgavl. Mollerup, der indgående har behandlet Eggert Frille, mener, at hertug Bugislav endnu i maj 1440 skulle have siddet på de tre fynske slotte Hagenskov, Nyborg og Hindsgavl samtidig med, at befolkningen på Fyn var i oprør, og Mollerup fortsætter, »men da vi i slutnin-

gen af året finder Eggert Frille som høvedsmand på Hindsgavl slot ligger den formodning nær, at han særlig har medvirket til at få befolkningen beroliget og slottene bragt i Kristoffers og rigsrådets hænder⁹⁸.

Denne hypotese er dog ganske uden kildebelæg og synes direkte urimelig, når man betænker den omfattende korrespondance under krisen i foråret 1440, hvor der gøres meget ud af de slotte, der stadig holdtes til kong Eriks hånd, nemlig Varberg, Korsør, Krogen og Helsingborg⁹⁹. For at vinde disse slotte tilbage søgte man militær assistance fra de vendiske hansestæder, men ikke én gang blev de fynske slotte nævnt, hvilket ville være besynderligt, såfremt den nykårede kong Kristoffers værste rival til tronen fortsat sad her. Tidspunktet for skiftet kan således ikke afgøres med sikkerhed, men må være sket før april 1440. Sandsynligt er det imidlertid, at Eggert Frilles overtagelse af Hindsgavl er sket allerede i efteråret 1439, hvor de store ændringer i forlenerne finder sted. Principperne i disse forlener var i øvrigt, at de førende i den aristokratiske fløj mod Erik af Pommern fik de store kongelige len, der lå i nær forbindelse med deres privatgods, og da Eggert Frille havde sine vigtigste besiddelser på Fyn, herunder Orebirk med Skam herred som len og privatgods i Vendsherred¹⁰⁰ falder forleneren af Hindsgavl helt i tråd med denne praksis. Man kan således ikke forklare urolighederne ud fra almuens veneration overfor hertug Bugislav eller den fordrevne Erik af Pommern, men alene som en reaktion mod en hårdere beskatningspolitik fra en høvedsmand, der ikke alene var kronens repræsentant, men også havde sine private godspolitiske interesser at varetage. Betegnende var det da også, at såvel gejstlige som tre adelige godsbesiddere fra herredet optrådte som vidner til bøndernes edsaflæggelse sammen med Middelfarts borgmester¹⁰¹.

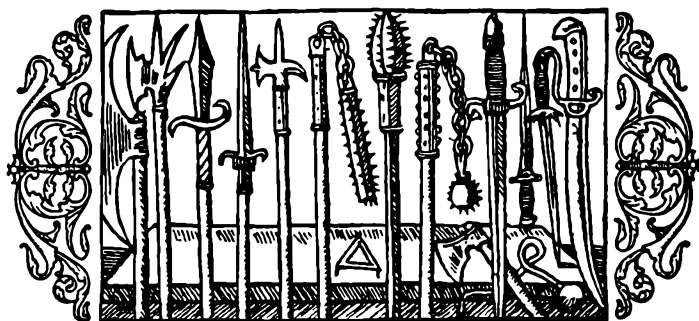
I en sidebemærkning til sin store artikel »Lavadelens krise i dansk senmiddelalder« anfører Troels Dahlerup et dokument, der skulle bevise, at også fynske lavadelsmænd skulle have deltaget i bondeurolighederne¹⁰². Det drejer sig om et retteringsvidne fra 1443, hvori det meddeles, at den nye høvedsmand på Nyborg Claus Rønnow var mødt i Sor-

tebrødreklostret i Odense og anklagede Odenseborgeren Jep Clemmentsen for uretmæssig at have tilegnet sig gods på Fyn, der var forbrudt til kronen¹⁰³. Jep Clemmentsen var gift med en datter af lavadelsmanden Jens Madsen, og da denne var død, havde Jep overtaget sin kones arvedel, men også to broderparter, der skulle have tilfaldet sønnen Mads Jensen og en i dokumentet unavngiven broder. De to brødre havde imidlertid forbrudt deres gods til kronen, fordi de »åbenbart og tit havde ført avindsskjold mod deres herre og riget«. Jep Clemmentsen påstod imidlertid nu, at han havde fået godset af Jens Madsen, skønt han havde svært ved at forklare, at hans kones arv var så meget større end de to broderparter.

Interessant i denne forbindelse er imidlertid kun oplysningen om, at Mads Jensen og broderen havde mistet deres gods, fordi de havde ført avindsskjold mod riget, da det netop er for denne forbrydelse, lederen af den nordjyske rejssning Henrik Tagesen den 12. juni 1441 blev dømt og henrettet¹⁰⁴. Ud fra dette har Troels Dahlerup så sluttet, at lavadelsmændene Mads Jensen og broderen havde været deltagere i bondeurolighederne på Fyn uden dog at nævne, at de skulle have stået i spidsen for almuen. Selve begrebet avindsskjold og at føre avindsskjold mod riget og kronen var en ældre juridisk term, der har dækket forskellige former for landsforræderi og majestætsforbrydelser¹⁰⁵, så det synes noget forhastet umiddelbart at slutte til en direkte forbindelse mellem disse lavadelsmænd og den oprørske almue. Det er i hvert tilfælde først nødvendigt at undersøge, om der ikke findes andre muligheder, der kan forklare Mads Jensens forbrudte gods.

Mollerup har i sin afhandling om Eggert Frille peget på en sådan alternativ mulighed, idet han antager, at der har hersket et personligt modsætningsforhold mellem Mads Jensen og Eggert Frille¹⁰⁶, som faktisk ledede retsforhandlingen i Odense, skønt det var Claus Rønnow, der havde rejst sagen på kronens vegne. Det fremgår endvidere, at Eggert Frille havde personligt kendskab til Jens Madsen og de forbrydelser, sønnerne havde gjort sig skyldige i, hvilket gjorde det rimeligt, at det blev ham, som førte sagen.

Når Mollerup ser det personlige modsætningsforhold som

Middelaldervåben.

baggrund for retssagen er det, fordi han regner med, at Mads Jensen var den adelsmand, der i marts 1438 sammen med Henrik Pors, overfaldt Eggert Frille og kastede ham i fængsel. Eggert Frille havde da netop afsluttet et besøg hos hertug Adolph i Flensborg, og de to beskyldte ham for her at have konspireret mod kong Erik¹⁰⁷. Disse alvorlige anklager blev Eggert Frille tvunget til at imødegå ved at bede såvel hertug Adolph som bispens i Slesvig om at aflægge ed på, at forhandlingerne kun havde drejet sig om Eggerts arvegods i Sønderjylland¹⁰⁸. Senere bad han også rigsrådet om hjælp, og det skrev da til kong Erik på Nykøbing slot og bad om en forklaring på den voldelige arrestation, men kong Erik nægtede ethvert kendskab hertil. Dog fremgik det af Erik af Pommerns svarbrev, at han stod i nær forbindelse med de to adelsmænd¹⁰⁹, og det kan ikke betvivles, at netop Henrik Pors og Mads Jensen hørte til kong Eriks mest loyale tilhængere. Således havde Henrik Pors i en årrække haft det vigtige kongelige slot Hindsgavl med tilliggender i det område, hvor Eggert Frille havde sine vigtigste private besiddelser. Om de to adelsmænds loyalitet overfor Erik af Pommern vidnede det også, at ingen af dem var blandt de 34, der i 1439 opsagde kong Erik troskab og huldskab¹¹⁰.

Spørgsmålet er så, om denne Mads Jensen faktisk var den samme, der i 1443 havde forbrudt sit fynske gods. Mollerup siger således om Mads Jensens og Henrik Pors' tilknyt-

ningsforhold, at de begge hørte til på Langeland, og dette kan da også let påvises for Henrik Pors' vedkommende¹¹¹. Mads Jensen var i senmiddelalderen et temmeligt almindeligt navn, men kun Mads Jensen Kortsen havde nær tilknytning til Langeland og til Henrik Pors med hvem han ofte optrådte på tinge¹¹². Da denne Mads Jensen Kortsen samtidig var den eneste adelsmand med navnet Mads Jensen, hvis far hed Jens Madsen, og da han påviseligt havde gods på Fyn¹¹³, vil det være rimeligt at slutte som Mollerup, at det er en og samme person.

Når Mads Jensen nu i 1443 beskyldtes for at have ført avindsskjold mod sin herre og riget, kan det således forklares ved hans aktive indsats for den fordrevne konge eller måske Eggert Frilles personlige had, i hvert tilfælde kan man konkludere med Mollerup, »at Eggert Frille glemte ikke de mænd, der havde voldt ham denne fortræd. Fem år efter har han på landsmødet i Odense rejst anklage imod Mads Jensen og hans broder, fordi de førte avindsskjold mod deres herre og riget, og fået deres gods tildømt kronen. Og endnu 17 år efter måtte Henrik Pors' enke og arvinger pantsætte deres ejendomme på Langeland til Eggert Frille«¹¹⁴.

At disse loyale langelske adelsmænd ikke havde et bedre forhold til bønderne end de øvrige jordejere, fremgår desuden af, at der efter Henrik Pors' død blev klaget over det ulovlige voldgæsteri, som han i en årrække havde praktiseret. Således havde han gæstet en bonde med sine mænd og 24 heste og var blevet på gården i otte dage, og hos samme bonde havde han installeret en kvinde med to børn¹¹⁵. Et yderligere indicium for, at der i det mindste i Vendsherred var tale om en almindelig social uro uden lavadelselementer er selve Vendsherredserklæringen, der i modsætning til tilsvarende norske dokumenter ikke nævner adelsmænd på bøndernes side eller som repræsentanter for almuen¹¹⁶. Dette ville være urimeligt, hvis man i et dokument, hvis formål det var at skabe ordnede forhold skulle undlade at nævne en så væsentlig ting, som at bønderne havde haft lavadelige ledere.

(III, 7) Noter

1. Anna Hude, Aktstykker s. 6.
2. Ibid. s. 17.
3. Det svenske rigsråd ventede ham i Kalmar til et unionsmøde i begyndelsen af juli. Herom se Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 394; desuden Jens E. Olesen, op. cit. s. 82f.
4. Anna Hude, Aktstykker s. 31.
5. F. H. Jahn, op. Cit. s. 180, hvor Erik af Pommern dog sympatiserer med bønderne. Jahns fejltagelse skyldes rimeligvis den forkerte placering af de jyske bønders forbindelse med hertug Adolph, der sættes til foråret 1438 i stedet for 1439.
6. C. P. O. Christiansen, Unionsopløsningens og Kirkebruddets Tidsalder s. 352.
7. ÆA IV s. 217.
8. Steen Basse underskrev hverken indkaldelsesbrevet eller opsigelsesbrevet, og han havde nære forbindelser til kong Eriks loyale høvedsmand Peder Oxé, jvf. Rep. 1. rk. U586; desuden Jens E. Olesen, op. cit. s. 90f.
9. Bertel Waldén, op. cit. s. 252.
10. Erik Arup, Danmarks Historie II s. 210.
11. Anna Hude, Aktstykker s. 1f.
12. William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 559.
13. Anna Hude, Aktstykker s. 6.
14. Henry Bruun, »Christoffer af Bayern« s. 238; hertug Kristoffer deltog således i det mislykkede togt mod hussitterne i 1431 og var også virksom i forsvarskampe i de følgende år. Om den store internationale kejserhærs nederlag ved Domazlice se Josef Macek, op. cit. s. 63ff.
15. Erik Arup, op. cit. s. 211; det danske aristokrati havde bl.a. gennem Baseler-konciliet kendskab til den hussitiske bevægelse, idet lederen Prokop mødte op som leder af en delegation se Josef Macek, op. cit. s. 71.
16. Rep. 1. rk. 6968.
17. Anna Hude, Aktstykker s. 11.
18. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 400.
19. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne 1439–1466 s. 34.
20. Henry Bruun, »Var udstederne af opsigelsesbrevet af 23. juni 1439 alle ridsråder?« s. 92.
21. Aksel E. Christensen, op. cit. s. 46f.
22. Anna Hude, Aktstykker s. 10.
23. Aksel E. Christensen, op. cit. s. 50.
24. Anna Hude, Aktstykker s. 10.
25. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 401; jvf. også William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 34.
26. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. doc. 14 s. 509.

27. Indlager. Middel til at sikre en fordringshaver hans krav opfyldt. Råderne måtte således ikke forlade Rendsborg, før overdragelsen var endelig gennemført.
28. Det drejede sig om Otte Nielsen Rosenkrantz' Hevringholm, Morten Jensen Gyrstings hovedgård Hastrup samt Claus Rønnovs hovedgård Ejsbøl.
29. »Kongens mandskab« dvs. de kongelige lensmænd.
30. Fabricius har haft kendskab til dokumentet se Fabricius, »Bondeoprøret 1441« s. 500.
31. Erik Arup, op. cit. s. 210.
32. Halvdan Koht, Norsk Bondereising s. 30.
33. Anna Hude, Aktstykker s. 10.
34. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 484, der citerer den lybske krønike for en meddelelse om, at hertug Kristoffer kom til forhandlinger »efter påske«.
35. Fabricius, op. cit. s. 499.
36. Ibid. s. 500.
37. C. Klitgaard, Blade af Vendsyssels Historie sp. 109.
38. Skyum-Nielsen, op. cit. s. 36; et samtidigt eksempel på denne brug jvf. Eline Gøyes Jordebog s. 174, hvor Åbosyssel i Nørrejylland omtales.
39. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 402.
40. Henrik Rantzau har hverken beseglet traktaten af 2. juli 1439 eller opsigelsesbrevet og har tilsyneladende ikke selv været tilstede i Lübeck.
41. Fabricius, op. cit. s. 499.
42. Præsteindbretninger til Ole Worm fra Aalborg og Ribe Stifter 1625–42 s. 213f.
43. C. Lindberg Nielsen, »Hvornår blev Vardehus ødelagt?« s. 544; årtallet er her angivet til 1434, men Lindberg Nielsen påviser overbevisende, at den svært læselige original har haft 1439, jvf. ibid. s. 547. Det afgørende i diskussionen om Varde blev afbrændt i 1434 eller 1439 må imidlertid være, at det var Danmarks Riges Råd, der angreb og ikke kongen, hvilket ville være helt meningsløst i 1434, hvor kong Erik sad sikkert på tronen.
44. Rep. 1. rk. 6901.
45. DAA XLIII s. 8; Rep. 1. rk. 6715 & 7306.
46. Rep. 1. rk. 6901.
47. Henry Bruun, »Morten Jensen Gyrsting« s. 521; Jens E. Olesen, op. cit. s. 113.
48. Diplomatarium til De danske Helligåndsklostre nr. 31 s. 6.
49. Diplomatarium til Konrad Barner, Familien Rosenkrantz' historie LXVII.
50. Svanings beretning hos Fabricius, op. cit. s. 518.
51. Således f.eks. Viborg-bispen Thorlavs rolle som budbringer i foråret 1439.
52. Scriptorum Rerum Danicarum VII s. 199.
53. Erik Arup, op. cit. s. 210.

54. Harsyssels Diplomatarium doc. 26 s. 28.
55. Rep. 1. rk. 7223.
56. Anna Hude, Aktstykker s. 10 & s. 17.
57. Ibid. s. 31.
58. Ibid. s. 27.
59. Ibid. s. 5.
60. William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 224f.
61. Anna Hude, Aktstykker s. 5.
62. Ibid. s. 43.
63. Fabricius, op. cit. s. 498.
64. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 63.
65. Ibid. s. 63; Erik Lönnroth, op. cit. s. 161.
66. A. Heise, »Bondeopløb i Jylland i kong Frederik den Førstes Tid« s. 317.
67. Anna Hude, Aktstykker s. 40.
68. Ibid. s. 10.
69. Ibid. s. 17.
70. Således sad Steen Basse på Nyborg og Henrik Pors på Hindsgavl se Jens E. Olesen, op. cit. s. 80f.
71. Rep. 1. rk. 6968.
72. Erik Arup, op. cit. s. 210.
73. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 423.
74. Rep. 1. rk. 7032.
75. Således fik Otte Nielsen Rosenkrantz Kalø len jvf. Diplimatarium til Konrad Barner, op. cit. LXVII. Morten Jensen Gyrsting fik Kalundborg se Henry Bruun, »Morten Jensen Gyrsting« s. 521.
76. Erik Lönnroth, op. cit. s. 175.
77. Erik Arup, op. cit. s. 213.
78. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 408.
79. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 36.
80. Aarsberetning II s. 40f; Erik Arup, op. cit. s. 213 mener, at når udstedelsen af en håndfæstning aldrig fandt sted var det, fordi rigsrådet alligevel helt dominerede landets styrelse. Mere nærliggende er det dog at formode, at kong Kristoffer har været politisk stærkere end tidligere antaget. Jvf. herom Jens E. Olesen, op. cit. s. 132.
81. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 410.
82. Hanserecesse II, 2 stk. 6 s. 295.
83. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 36.
84. Ibid. s. 45.
85. Ibid. s. 49.
86. Hanserecesse II, 2 s. 320.
87. William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 559.
88. Ibid. s. 535.
89. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. s. 511 doc. 15.
90. Således C. Klitgaard, Blade af Vendsyssels Historie sp. 139, hvor det om Skipper Klements bønders bevæbning hedder, at det var »stager af

- ask, hassel og andet træ med jernspidser på, som fordum var brugelige i Jylland« og senere »nogle havde alene prygler og køller i hænderne, men intet harnisk til at forsvare sig mod skud«.
91. Bertil Waldén, op. cit. s. 338.
 92. Henrik Galin er ganske vist ikke her nævnt som borgmester, men i denne funktion opræder han som tingsvidne kort efter, jvf. Rep. 1. rk. 7723.
 93. Poul Enemark, »Forprang« sp. 527f.
 94. Ladewig Petersen, op. cit. s. 226f.
 95. Erik Ulsig, op. cit. s. 332; om forskellen mellem de to ydelser se Rønn-Christensen, »Skyld og Skat« s. 85.
 96. Ibid. s. 95.
 97. Se ovenfor s. 50.
 98. Mollerup, »Eggert Frille« s. 5.
 99. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 36ff.
 100. Jens E. Olesen, op. cit. s. 97.
 101. Mollerup, op. cit. s. 5.
 102. Troels Dahlerup, op. cit. s. 40; det skal bemærkes, at karakteristikken også gælder Klementsfejden og Søren Norbys skånske oprør.
 103. Rep. 1. rk. 7401.
 104. Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXXI, hvor det hedder, »hvilken førnævnte Henrik Tagesens del, rettighed og jordegods med rette er tilfaldet os på kronens vegne, fordi han førte avindskjold mod os, kronen og vort rige«.
 105. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie s. 311.
 106. Mollerup, op. cit. s. 7; selv om Jens E. Olesen, op. cit. s. 446f kender dette modsætningsforhold, skriver han alligevel, at »Matthias Jenssøn og hans broder deltog i bonderejsningerne på Fyn omkring 1440, hvor adelige ofte mindre formuende, deltog i kampen mod de mere velstillede standskolleger, som de ofte stod i tjeneste- og afhængighedsforhold til«. Baggrunden for denne vurdering er dog alene det nævnte tingsvidne og Dahlerups artikel. Overraskende er det da også, at en sådan deltagelse fra lavadelens side ikke er nævnt i Jens E. Olesens behandling af de fynske bondeuroligheder, jvf. ibid. s. 243f.
 107. Diplomatarium Flensborgense s. 495.
 108. Ibid. s. 474–5.
 109. Rep. 1. rk. 6936.
 110. Det på trods af, at det netop var adelsmænd fra de sydlige øer, som prægede mødet. Se Henry Bruun, »Var udstederne« s. 92.
 111. Mollerup, op. cit. s. 7; Thiset og Wittrup, Nyt dansk Adelsleksikon s. 215; DAA 1909 s. 364.
 112. Thiset og Wittrup, op. cit. s. 152; Rep. 1. rk. 7169.
 113. Rep. 1. rk. 6397.
 114. Mollerup, op. cit. s. 10.
 115. Rep. 1. rk. 7703.

116. Gustav Storm, op. cit. s. 108, hvor det hedder, at han (Amund Sigurdssøn Bolt) nævner som sine underansførere for bondehæren fem gode mænd«. Ibid. s. 110 hedder det, at »af oprørerne mødte Amund Sigurdssøn med 26 tilhængere, hvoriblandt 2 gode mænd«.

IV. Den nordjyske rejsning 1441

(IV, 1) Forspil og udbrud

Urolighederne på Sjælland og Fyn synes at være stilnet af i efteråret 1440, samtidig med at forholdet til hollænderne var forbedret, og alle danske slotte på nær Varberg var gået over til kong Kristoffer. I denne gunstige situation kunne forhandlingerne om Kristoffers overtagelse af den svenske krone genoptages, og på dette område blev der gjort et betydeligt fremskridt, da det lykkedes at formå den svenske rigsforstander Karl Knutson til at opgive sin modstand mod til gengæld at få omfattende forleneringer¹. Ved et møde i Arboga i oktober 1440 besluttede det svenske rigsråd derfor at tage Kristoffer til konge, men opsatte en række betingelser, han først måtte gå ind på. For at kunne drøfte disse betingelser, der var udtryk for rigsrådsaristokratiets politiske opfattelse, blev der samtidig aftalt et nyt møde mellem de svenske råder og Kristoffer og hans rådgivere i februar 1441 i Lødøse, hvortil også de norske råder skulle indbydes².

Til disse unionsforhandlinger sendte kong Kristoffer blandt andre rigsrådsmedlemmet Niels Eriksen Banner. Ud fra dette har Fabricius antaget, at når netop han, der havde sin hovedgård Asdal i Vendsyssel, mødte op som forhandler i Lødøse i februar 1441, kunne den store nordjyske bonderejsning endnu ikke være afgørende brudt ud³. Ræsonnementet bygger på, at Niels Eriksen Banner i tilfælde af uro blandt den nordjyske almue ikke ville have forladt sin hovedgård og sine forleneringer, og rigtigt er det da også, at under de norske bondeopløb udeblev det norske rigsråd fra unionsmøderne for at forsvare deres besiddelser⁴. Det er nok betænkeligt at slutte så direkte, men af kong Kristoffers politik i vinteren og foråret 1441 kan det ses, at han i hvert tilfælde endnu ikke

Forhandlinger på tinge.

var påvirket af nogen indre trussel, således som det senere skulle blive tilfældet.

Kong Kristoffer mente sig således ved mødet i Lødøse stærk nok til at negligere det svenske rigsråds krav og kunne med støtte af sine danske rigsråder trække forhandlingerne i langdrag, hvorfor udsendingene i første omgang mødte op uden nogen fuldmagt fra kongen⁵. Man havde fra dansk side tænkt sig at kæde forhandlingerne sammen med den endelige regulering af forholdet til hanseaterne og hollænderne, der skulle samles til et fredsmøde i København hen på sommeren 1441. Målet var allerede inden dette møde at opnå en endelig fred med hollænderne, hvorefter hanseaterne med løfter om vidtgående privilegier og fritagelse for sundtold skulle støtte Danmarks forhandlinger med det svenske aristokrati. Når en afklaring af unionsspørgsmålet var nået, kunne man så fra dansk side tage privilegiespørgsmålet op og afgøre det efter retningslinier, som kong Kristoffer og det danske rigsråd selv kunne diktere⁶.

Imidlertid spændte begivenhederne i Danmark ben for kong Kristoffers og rigsrådets sindrige planer, således at det nye regime atter blev bragt ud i svære vanskeligheder. Den 26. april 1441 gav kong Kristoffer således helt efter for de vidtgående svenske krav, og Erik Könnroth sætter denne bratte kursændring i direkte forbindelse med den hidtil alvorligste bonderejsning i Thy, Mors og Vendsyssel; en bon-

derejsning, der i de følgende måneder skulle komme til at diktere den førte politik. Hein Rebas peger derimod på den omstændighed, at en hollandsk flåde igen var begyndt at operere i de danske farvande, som en yderligere begrundelse for det politiske kursskifte sammen med bondeoprøret⁷. Denne kritiske situation fik kong Kristoffer til hurtigt at give hollænderne løfter om bekræftelse af tidligere privilegier ved det aftalte møde i København i sommeren 1441, ligesom han anerkendte Amsterdams rettigheder til handel med Norge. Hein Rebas har tolket den hollandske flådeopmarch og den nordjyske bonderejsning som koordinerede aktioner med forbindelse til kong Erik, mens Jens E. Olesen i sin disputats anfører, at forhandlingerne mellem hollænderne og kong Kristoffer i april, rigsrådets leder Hans Laxmands velvillige indstilling til hollænderne samt den omstændighed at en del af den hollandske flåde var vendt hjem før den 14. april 1441 alt sammen taler imod en sådan samlet og koordineret aktion⁸.

Afvisningen af en direkte forbindelse mellem Erik af Pommern, hollænderne og den nordjyske bondebevægelse betyder imidlertid ikke, at kong Erik ikke forsøgte at bruge kong Kristoffers svækkede stilling til at opnå retfærdiggørelse for den uretmæssige afsættelse. Allerede i januar havde han således sat sig i forbindelse med højesteren for de Tyske Orden Conrad v. Erlichshausen og bedt ham om at fungere som mægler mellem sig og kong Kristoffer⁹. Få år efter gav denne Conrad v. Erlichshausen sin vurdering af forhandlingerne i foråret 1441, herunder hvorledes den nordjyske rejsning havde påvirket parternes politik. Han udtalte da, at før den nordjyske bondeopstand var Erik Af Pommern meget ivrig efter af indgå forlig med kong Kristoffer, men da han blev gjort bekendt med rejsningens voldsomhed, lod han tanken om mæglig falde, vel sagtens fordi han regnede med, at den nye konges stilling i Danmark yderligere ville svækkes ved fortsatte bondeuroligheder. Derimod var kong Kristoffer ikke særlig opsat på en overenskomst med kong Erik i begyndelsen af 1441, hvor hans stilling syntes gunstig, idet Norge havde opsagt kong Erik huldskab og troskab, ligesom det var

lykkedes at få Axel Pedersen Thott til at overgive Varberg til Kristoffer¹⁰, således at Erik af Pommern ikke længere havde støttepunkter i Danmark. Da derimod den nordjyske rejsning antog en truende karakter, sendte kong Kristoffer sin bayerske rådgiver Kristoffer Parsberg til den tyske højmaster for at få et forlig i stand med den fordrevne konge. Da så bonderejsningen endelig var slået ned, forlod kong Kristoffer igen den forhandlingsvenlige linje og var siden nærmest ligeglad med højmasterens mæglingsforsøg¹¹.

Højmasterens fremstilling af forhandlingsforløbet er tilsyneladende korrekt, idet andre dokumenter bekræfter, at kong Kristoffer i slutningen af maj 1441 sendte kammermesteren Kristoffer Parsberg til Preussen for at anmode Conrad v. Erlichhausen om ikke at fæste lid til Erik af Pommerns klager og tillige for at tilbyde den Tyske Orden et forbund. Disse forhandlinger foregik i begyndelsen af juni og endte med, højmasteren lovede at mægle mellem kong Kristoffer og Erik af Pommern, men afslog et forbund, da forslaget herom var holdt i for almindelige vendinger¹². Når således Conrad v. Erlichhausen, der havde tæt kontakt med begge parter, fremhævede bondeoprørets store indvirken på de politiske begivenheder, kunne det nok styrke Lönnroths antagelse af, at kursændringen i april var betinget af den indre uro i Danmark.

Højmasterens udsagn er imidlertid også af betydning for diskussionen om Erik af Pommerns rolle i bonderejsningen, hvor Fabricius skriver at »skønt vi her ingen oplysninger har, kan det dog næppe betvivles, at kong Erik på en eller anden måde har stået i forbindelse med hovedmændene derfor«¹³. Erslev tilslutter sig denne antagelse ved noget vagt at sige, »at usikre efterretninger vil vide, at kong Erik havde stået bagved også dette sidste oprør«¹⁴, men heller ikke her angives noget kildebelæg. Af højmasterens brev fremgår det da også utvetydigt, at Erik af Pommern så positivt på den jyske opstand, der svækkede det nye regime i Danmark og således styrkede hans egen forhandlingsposition. Denne velvilje betyder ikke nødvendigvis, at han også stod bag oprøret, og begivenhedsforløbet i foråret 1441 peger endda i retning af,

at det først var ret sent han overhovedet fik kendskab til rejsningen. Efter kong Kristoffers bratte kursskift i slutningen af april synes oprøret at have været truende, og dette støttes af den velorienterede bondekrigsnotits forfatter, der meddeler, at det første alvorlige sammenstød på Sct. Jørgensbjerg i Hanherred fandt sted »die Inventionis sancte crucis« dvs. 3. maj¹⁵, hvor bønderne slog en herremandshær. Rejsningen må allerede på dette tidspunkt have været af et betydeligt omfang, når man fra den jyske adels side havde haft tid til at samle en styrke til at bekæmpe bønderne.

Alligevel kom Erik af Pommern i første halvdel af maj til Danzig og anmodede som nævnt højmasteren om at mægle mellem sig og kong Kristoffer¹⁶, og han kan således ikke på dette tidspunkt have haft kendskab til rejsningen. Hvorvidt han i Danzig blev gjort bekendt med opstandens voldsomhed er det ikke muligt at afgøre, men i hvert tilfælde må det være sket kort efter, idet han ud fra meddelelserne om den indre uro i Danmark fandt det opportunt at lade forslaget om mægling falde. For kong Kristoffer måtte et forhandlingsmøde mellem Erik af Pommern og højmasteren naturligvis opskræmme i en situation, hvor store dele af den jyske almue havde rejst sig. For at forhindre kong Erik i at sikre sig udenlandsk støtte blev det bydende nødvendigt for den nye konge at sende sin kammermester til Preussen for gennem tilbud om forbund og forhandlingsvillighed at drive en kile ind i en eventuel forståelse mellem de to parter.

Hele dette begivenhedsforløb tyder på, at Erik af Pommern intet har haft med rejsningens udbrud at gøre, da han først sent har fået kendskab til opstanden, men har så til gengæld forsøgt at få det meste ud af kong Kristoffers politiske svækkelse. På baggrund af dette er det så meget mere bemærkelsesværdigt, at Fabricius, skønt han i øvrigt forkaster Huitfeldt, alligevel ikke helt kan frigøre sig fra dennes beretning om, at oprørslederen Henrik Tagesen skulle have været en af kong Eriks parti¹⁷. Således fremsøger Fabricius angående Henrik Tagesens motiv til at deltage i bøndernes kamp, »at måske har der været en eller anden forbindelse mellem ham og kong Erik fra gammel tid«¹⁹. Denne forbin-

delse er dog helt hypotetisk, idet der absolut intet findes, der kan sandsynliggøre »en eller anden forbindelse« mellem Erik af Pommern og bøndernes høvedsmand Henrik Tagesen¹⁹.

(IV, 2) Den første træfning

Der findes ikke datoangivelser i de samtidige dokumenter, som omhandler begivenhederne i Nordjylland, og man er henvist til de bevarede annalistiske optegnelser, hvis man nærmere til tidsfæste de største træfninger mellem bønderne og herremændene. Af disse er det alene »bondekrigsnotitsen«, der kender datoen for det første slag, nemlig 3. maj på Sct. Jørgensbjerg²⁰, hvor også Christiern Pedersen meddeler, at bønderne fra de tre omliggende landsdele havde etableret en fast vognborg, hvorfra de opererede frem til det afgørende nederlag i begyndelsen af juni måned²¹.

På trods af, at ingen dokumenter eller beretninger taler om, at det første slag skulle være foregået andetsteds end i oprørscentret, Hanherred, bliver Fabricius' konklusion angående den første kamp, at bondehæren under Henrik Tagesens ledelse »drog mod syd i retning af Ålborg og hernede ved fjorden har vel den fægtning stået, hvori hr. Eske Brok faldt« og senere »denne fægtning, som sagtens stod i nærheden af Sundby«²². Alene med belæg i Detmars Fortsætter²³ henførtes Eske Broks død således til denne første træfning, og om hans fald hedder det i Fabricius' ekskurs om »bondekrigsnotitsen«, at det »næppe er foregået i noget stort slag og sandsynligheden taler for, at man ikke mere end én gang har kæmpet på Sct. Jørgensbjerg«²⁴, hvorefter de senere historiske oversigtsværker og egnsbeskrivelser troligt har henført den første træfning til Nørresundby²⁵.

Der er imidlertid grund til at ramme en pæl gennem Fabricius' opfindelse af træfningen mellem bønder og herremænd ved Nørresundby, da hans konklusion bygger på oplagt fejlagtige præmisser. Således er kildebelægget for lokaliteten Sundby alene folkevisens »de red frem for Ålborgsund«²⁶, og lokalhistorikeren C. Klitgaard tog da også straks til genmæle ved at erindre om, at Ålborgsund var betegnel-

sen for hele Limfjorden øst for Løgstør og fortsatte, »nærværende forfatter vil nærmest tro, at både den første og sidste kamp er foregået ved Sct. Jørgensbjerg, hvor bondehæren kunne få tilslutning og tilførsel både fra Thy og Mors«²⁷.

Fabricius synes således at have presset kildematerialet lidt vel meget for at sandsynliggøre en træfning ved Ålborg, hvor Eske Brok blev dræbt af bønderne. Dette er antageligt sket, fordi Eske Brok ifølge Fabricius i 1441 var høvedsmand på Ålborghus²⁸, hvorfor det ville være naturligt, at han som de første måtte træde til mod bønderne. Som kildebelæg for oplysningen om Eske Brok på Ålborghus anføres Thisets meddelelser i Dansk Adels Årbog, hvor det siges, at Eske Brok var lensmand på Ålborghus, men at han i 1439 var afløst af en anden. Herefter hedder det videre om Eske Brok, at han »i 1441 på ny var lensmand på Ålborghus, faldt 3. maj samme år i slaget på Sct. Jørgensbjerg. Vendelboerne, der kendte ham som en streng bondeplager, huggede liget i syv stykker og sendte et til hvert af Vendsyssels herreder«²⁹. Til denne makabre beretning angiver Thiset Huitfeldts beretning som kilde, men dette er imidlertid forkert, da der intet meddeles om, at Eske Brok sad på Ålborghus, kun at han var hård ved bønderne. Heller ikke historien om de syv stykker kan genfindes hos Huitfeldt, som dog fortæller, at Eske Brok blev hugget i stykker³⁰, og heller ikke andre steder kan man finde oplysninger, der viser, at Eske Brok skulle være vendt tilbage til Ålborghus³¹. Det eneste sted Thiset kan have sine oplysninger fra synes at være T. A. Beckers historiske roman »Bondekriegen« fra 1858, hvor såvel Eske Broks placering på Ålborghus som syvdelingen af ham indgår i den skønlitterære fremstilling. Beckers roman er som andre historiske romaner en blanding af historiske kendsgerninger og fiktion, hvor oplysningen om Eske Broks placering på Ålborghus synes at være manglende kendskab til, at Otte Nielsen Rosenkrantz i 1438 havde overtaget Ålborghus len³². Otte Nielsens overtagelse af Kalø len året efter åbner naturligvis for den mulighed, at Eske Brok i 1439 under det store skift i forleningerne skulle være vendt tilbage til Ålborghus, men der findes ingen oplysninger til støtte for dette synspunkt. Snarere vil det

være rimeligere at antage, at Niels Eriksen Banner, der havde sit privatgods i Nordjylland og som nævnes som høvedsmand i Ålborghus len i begyndelsen af 1442, allerede havde overtaget lenet i slutningen af 1439³³.

Således må Fabricius' tese om den første træfning ved Sundby, hvor Eske Brok skulle være faldet, afvises, og ud fra Christiern Pedersen og »Bondekriksnotitsen« må det fastholdes, at det første slag stod i Hanherred omkring den sagnomspundne vognborg, der antagelig virkelig har været fast, dvs. stationær, siden den i den grad er blevet knyttet til den nordjyske rejsning. Således kunne man i en rådstuedom fra Hjørring fra 1476 se, at vognborgslaget virkelig var blevet en del af den folkelige kronologi i det nordlige Jylland, idet det om en person hed, at vedkommende »var død førend det slag var på vognborgen i Vendsyssel mellem kong Kristoffer og almuen«³⁴. Det samme var tilfældet i selv de mest kortfattede årsborgsnotitser, f.eks. i den danske årbog fra 1158 til 1560, hvor det hedder, »1441 da stod det slag med vognborg«³⁵. Der er heller intet, der tyder på, at Eske Brok skulle være faldet før det store afgørende slag, hvor han som rigsråd har deltaget i kong Kristoffers hær³⁶.

Denne første kamp på Sct. Jørgensbjerg kan ikke have været af et beskedent omfang, idet udviklingen i begyndelsen af maj må have gjort det klart for kong Kristoffer, at rejsningen nødvendiggjorde hans indgriben. Udviklingen i Nordjylland må have været katastrofal, når kongen måtte udskyde de helt afgørende forhandlinger med hansestæderne og hollænderne og desuden det vigtige unionsmøde i Lødøse, der var berammet til at finde sted umiddelbart efter. Endnu den 7. maj befandt kong Kristoffer sig i København, antagelig sammen med de vigtigste rigsråder, hvor man afventede forhandlernes ankomst til det store fredsmøde³⁷, men kort efter må han have fået meddelelsen om herremandshærens nederlag, hvorefter han er draget til Jylland, hvor han først skulle samle en hær.

(IV, 3) Henrik Tagesen og den nordjyske opstand

Hvorledes bonderejsningen i Nordjylland forløb frem til den første træfning i begyndelsen af maj og derefter frem til det afgørende slag i juni er det vanskeligt at afgøre på grundlag af det bevarede samtidige kildemateriale. Ud fra et senere tingsvidne kan man dog se, at en af de adelsgårde, som gik op i luer, var Gyldenstjerneslægtens Ågård, hvilket er meget naturligt, da Sct. Jørgensbjerg, hvor bønderne havde etableret deres faste vognborg, ligger mindre end 3 kilometer syd for Ågård. Af tingsvidnet fremgår det, at ejeren Niels Pedersen Gyldenstjerne selv ledede forsvaret af gården, men at den sammen med hans gods og alle ejendomsbreve »blev afbrændt for rigets skyld, så at han kom af sin gård ikke uden med en stav i sin hånd«³⁸ og samme udtryk benyttedes senere i et nyt tingsvidne fra Hillerslev herredsting³⁹. Et tingsvidne af 27. marts 1492 fra Års herredsting viser, at det ikke alene var Gyldenstjernerne's gods i Hanherred, der blev ødelagt under opløbet, men også tre af Niels Pedersens gårde i Himmersyssel, nemlig Pisselhøj, Slemstrup og Runslykke, blev afbrændt, »og det var dengang Ågårds rette gods og der var orlog og krig i landet, da det blev brændt«⁴⁰.

Der kan således ikke være tvivl om, at Gyldenstjerne har været udsat for almuens vrede under opgøret, der netop havde sit centrum i Hanherred, hvor Gyldenstjerneslægten havde sine betydeligste besiddelser. Niels Pedersens søn, Mouritz efterlod således ved sin død i 1503 344 fæstegårde i Hanherred, Thy, Vendsyssel og Himmerland. Heraf var de 198 placeret i selve Hanherred og betegnes af Erik Ulsig som Mourids Nielsens arvegods⁴¹. Hertil kom at Niels Pedersens broder, Gert i tiden for det store oprør var biskop i Børglum, hvor han arbejdede flittigt for at udbygge sine godsinteresser ved køb eller mageskifter, først og fremmest med Dueholm kloster⁴².

Det er på baggrund af tingsvidnerne og de arkæologiske udgravninger af Ågård, der har bekræftet afbrændingen af hovedgården, konstateret, at Hanherred i særlig grad blev hærget af bondehæren. Det vil derfor være væsentligt at afgø-

Kornhøst.

re, hvem der i 1441 havde det oprørske herred i forlening af kronen⁴³, ikke mindst fordi folkevisens »de satte ild på kongens gård«⁴⁴ har været brugt til at vise, at bøndernes vrede var rettet mod kongen og ikke mod adelen⁴⁵. Spørgsmålet kan imidlertid ikke besvares med fuldkommen sikkerhed, men da den nærmeste adelsmand, som havde Hanherred som pantelen, var Niels Pedersen Gyldenstjernes søn Mouritz⁴⁶, er den hypotese nærliggende, at herredets altdominerende godsherre på Ågård også sad inde med lenet i 1441. Rigtigheden af hypotesen understøttes af de ovennævnte tingsvidner omkring Ågårds brand, hvori det udtrykkeligt nævnes, at Niels Pedersens gods blev afbrændt »for rigets skyld«, hvilket synes at forudsætte en embedsfunktion for kronen.

Det synes således sandsynligt, at Gyldenstjerneerne foruden at være de største godsejere i området, både som verdslige og geistlige jordejere, tillige optrådte som kronens repræsentant, hvilket gør diskussionen om hvem bønderne især bekæmpede noget illusorisk. Derimod er det vanskeligere at afgøre, om den nordjyske rejsning i særlig grad var rettet mod Niels Pedersen Gyldenstjerne. Det er i denne forbindelse værd at understrege, at det overleverede kildemateriale er såre sparsomt og tilfældigt bevaret, og at når er så relativt godt underrettet om Gyldenstjernernes tab under bondeuro-

lighederne, kan det skyldes, at Mouritz Nielsen Gyldenstjernes arkiv har været særligt godt bevaret, idet de nævnte tingsvidner alle stammer fra hans arkiv.

Gyldenstjerneslægten's godspolitik i tiden for bondeoprørene synes imidlertid at pege på, at slægten i denne periode arbejdede særdeles hårdt på at udvide sine besiddelser gennem en udstrakt godssamling. Denne godssamling i Vester Hanherred havde ikke kun landbrugsmæssige formål, men hang i ligeså høj grad sammen med Gyldenstjernes voksende deltagelse i udenrigshandelen, hvor netop dominansen med Klitmøller-området betød kontrol over skudehandelen med Norge. Såvel Niels Pedersen Gyldenstjerne som broderen biskop Gert var involveret i denne handel i begyndelsen af 1440-erne, hvor som Skyum-Nielsen udtrykker det »øksnehandelen og limfjordssilden var begyndt at få betydning, netop i Nørrejylland og netop på denne tid«⁴⁷.

Bonderejsningen som en reaktion mod en mere aggressiv godspolitik fra Gyldenstjerneslægten's og dens forbindelsers side finder bekræftelse i andre kilder. F.eks. i et tingsvidne fra naboherredet Hillerslev herred taget på Næsbo ting i 1442, hvoraf det fremgår, at provsten i Mors og Hanherred Palle Sunesen på tinget meddelte, at han under »Tage Henriksens orlog« var blevet berøvet de ejendomsbreve, han havde på Kvolsgård (Lild sogn) på grænsen mellem Hanherred og Hillerslev herred og på andet gods på Hannæs⁴⁸. Provst Palle var en af tidens gejstlige godssamlere med nær forbindelse til Niels Pedersen Gyldenstjerne og broderen Børglum-bispen Gert Pedersen, for hvilke han ofte optrådte som tingsvidne⁴⁹. Arkæologiske undersøgelser synes desuden at pege i retning af, at Kokkedal blev afbrændt under rejsningen⁵⁰, og en sådan antagelse er vel rimeligt, når man betænkter gårdens geografiske placering i nærheden af Ågård og Sct. Jørgensbjerg og i øvrigt Anders Nielsen Banners nære familieforbindelse til Gyldenstjerneslægten⁵¹. Andre skriftlige meddelelser om begivenhederne i Hanherred peger dog på, at det ikke kun var Gyldenstjerne, som blev ramt af bøndernes vrede. Dansk Atlas gengiver tilsyneladende et nu tabt tingsvidne, når det oplyses, at herremanden Niels Ove-

sen på Frejstrupgård blev dræbt af bønderne, der også afbrændte gården⁵². Frejstrupgårds jorder blev derefter lagt under Anders Nielsen Banners, Kokkedal, der lå ganske nær den ødelagte Frejstrupgård.

I tingsvidnet, der omhandler provst Palle Sunesens ejendomsbreve, findes som nævnt den oplysning, at frarøvelsen skete under »Tage Henriksens orlog«, dvs. at begivenheden knyttet nært til navnet på bondehærens høvedsmand. Når der ses bort fra navneombytningen, der skal behandles nedenfor, er det bemærkelsesværdigt, at det kun er i dette lokale tingsvidne, at Henrik Tagesen direkte sættes i forbindelse med rejsningen. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, da de andre samtidige dokumenter end ikke nævner en leder, men blot behandler begivenhederne i Thy og Vendsyssel som almindelig bondeopstand⁵³. I alle senere beretningers omtale af Henrik Tagesen er det slående, at hvor han nævnes, er det altid på grundlag af folkevisen. Visens tendens synes klar og bevidner en levende tradition i Vendsyssel, ligesom ordlyden tyder på, at forfatteren selv har været vendelbo. Denne tendens fremgår klart af den bekendte strofe:

»Først da rømmed' de Morsing'
og så de forræder af Thy
efter da stod de vendelbo
de ville ikke fly«

Det særlige ved visen i dens ældste bevarede version⁵⁴ er også den beundring for Henrik Tagesen, der skinner igennem, f.eks. i strofen:

»Det var Henrik Tagesen
han værged' sig alt så vel
siden han kom på sine knæ at stå
vel otte riddere slog han ihjel«

Visen giver desuden den oplysning, at bønderne havde valgt Henrik Tagesen til høvedsmand, men giver ingen grund til, at han havde tilsluttet sig oprøret.

Foruden tingsvidnet fra Næsbo ting og folkevisen findes der kun et enkelt samtidigt dokument, der kan oplyse noget om oprørslederen, nemlig kong Kristoffers bekræftelse af et gavebrev på Henrik Tagesens gods givet til Otte Nielsen Rosenkrantz i 1445⁵⁵. Det oplyses i gavebrevet, at d. 12. juni 1441 blev Henrik Tagesen henrettet i Ålborg, »Fordi han havde ført avindsskjold mod kongen, kronen og riget«. Efter henrettelsen overdrog kong Kristoffer noget af det forbrudte gods til Otte Nielsen Rosenkrantz, nemlig en part i Bjørnholm på Djursland, som Otte Nielsen selv gennem sin kone havde del i og som lå i umiddelbar tilknytning til Rosenkrantz-slægtens privatgods og Otte Nielsens forleninger omkring Kalø⁵⁶. Gaven til Otte Nielsen omfattede også part i to ladegårde og nogle tilliggender uden at det dog omtales, hvilket omfang godset havde. Udover denne andel i Bjørnholm havde Henrik Tagesen andet gods, der p.g.a. forbrydelsens alvorlige karakter ligeledes var forbrudt til kronen.

Dette er de eneste samtidige oplysninger, man har om Henrik Tagesen, hvilket dog ikke har forhindret historikere i at gisne om såvel Henrik Tagesens motiver til at deltage i rejsningen som hans slægtsforbindelser og godsbesiddelser. Således skriver Fabricius, at »han var en velstillet adelsmand, som sammen med sin broder besad del i Bjørnholm gård med alle tilliggender. Trang har det således ikke været, som drev ham ind på denne farefulde vej, måske har der været en eller anden forbindelse mellem ham og kong Erik fra gammel tid, eller han er blevet ledet af blot og bar ærgerighed«⁵⁷, og Erslev tilslutter sig dette syn på Henrik Tagesen ved at kalde ham en ret anset adelsmand af slægten Reventlow⁵⁸. I det huitfeldske behandling er Henrik Tagesen ikke alene en velstillet og anset adelsmand, men også rigsråd, der støtter Erik af Pommern, hvorfor hans ledelse f.eks. ifølge C. Klitgaard gav bonderejsningen et mere storpolitisk præg af en kamp om tronspørgsmålet⁵⁹.

Disse gisninger om Henrik Tagesens person, hvor han skiftevis kaldes højadelig og lavadelig er fortsat frem til i dag, hvilket naturligvis beror på det særdeles sparsomme kilde-materiale, der umuliggør en nærmere bestemmelse af Henrik

Tagesens motiver til at stille sig i spidsen for bondehæren^{59a}. Vigtigt er det imidlertid at understrege det bemærkelsesværdige i, at det kun er i beretninger, der direkte eller indirekte har kendt folkevisen, at Henrik Tagesens navn forbindes med oprøret. Sammenholdt med det ovennævnte tingsvidne er folkevisen et godt indicium for, at det kun er i Thy og Vendsyssel og kun her, at Henrik Tagesens navn er uløseligt knyttet til rejsningen, hvilket kunne tyde på lokale konflikter som baggrund for deltagelsen. Dette viser sig også ved, at de beretninger, der ikke har lokal tilknytning som f.eks. Karlskrøniken, Detmars Fortsætter, Plattyske Saxo og Dansk Rimkrønike intet kender til Henrik Tagesens person, og når man i andre beretninger f.eks. hos Christiern Pedersen, Svaning og Petrus Olai møder ham, er det da også tydeligt, at det er folkevisens ord, som går igen. Således i Christiern Pedersens passus »at bønderne kaste da op en høvedsmand for dem«⁶⁰, der næsten er ordret med folkevisen. Ligeledes i Svanings beretning om Henrik Tagesens sidste kamp, hvor han »der var sunken til jorden rejste sig op på sine knæ«⁶¹.

Bestemmelsen af Henrik Tagesens tilknytning hænger snævert sammen med en undersøgelse af hans gods og slægtsrelationer. I forskningen er der i dag bred enighed om, at han tilhørte Reventlow-slægten, men dette blev først fastslået af Konrad Barner i 1874, og hele problemet er noget mere kompliceret end såvel Barner som senere forskere synes at mene. Før Barners bog om Rosenkrantz' familien var Huitfeldts opfattelse af Henrik Tagesen gældende, ifølge hvilken Henrik Tagesen var rigsråd og førte en sort stige i et gult felt i sit våben⁶². Kendskabet til den danske rigsrådsadel i denne periode udelukker imidlertid fuldstændigt, at Henrik Tagesen skulle have været medlem af rigsrådet, idet han som nævnt ikke kendes som medbesegler på noget dokument overhovedet og altså heller ikke på de talrige rigsrådsdokumenter fra perioden⁶³. Vedrørende adelsvåbnet er situationen, at et sådant våben ikke kendes, og i alle tilfælde lå det langt fra Reventlow-slægtens murtinde. Det nærmeste, man kan komme, er Tornekrands-slægten, der i sit våben førte en oprejst femtrinet sort stige i sølvfelt⁶⁴. Denne lighed har da

også fået f.eks. Pontoppidan i Danske Atlas til at henføre Henrik Tagesen til denne slægt⁶⁵.

Spørgsmålet er så, hvorledes Konrad Barner har fundet ud af, at Henrik Tagesen tilhørte slægten Reventlow, når der ikke er overleveret et eneste dokument, hvor Henrik Tagesen har besejlet eller har optrådt som vidne. Det er tilsyneladende sket på grundlag af to dokumenter, Barner selv lader aftrykke i sit diplomatarium, nemlig det nævnte gavebrev fra kong Kristoffer til Otte Nielsen Rosenkrantz samt et skødebrev udstedt d. 27. juni 1441⁶⁶. Dette skødebrev viser, at en Ove Tagesen kun fjorten dage efter henrettelsen af Henrik solgte sin andel af Bjørnholm til samme Otte Nielsen, der i Ålborg havde fået Henriks part. Gennem beskrivelsen af godsandelene kan det ses, at Henrik og Ove Tagesen har haft del i nøjagtig det samme gods, hvorfor det med sikkerhed kan fastslås, at de har været brødre. Skødebrevet oplyser endvidere, at parterne i Bjørnholm var arvegods efter brødrenes fader og moder. Navnet Ove Tagesen kendes kun på én samtidig, nemlig ejeren af Vingegård (Middelsom Herred), og han kan med bestemthed placeres i Reventlow-slægten⁶⁷. Barners slutning lyder rimelig, selv om det nævnte skødebrev ikke bærer Ove Tagesens segl og selv om det er umuligt at afgøre, hvorledes brødrenes forældre havde fået deres del af Bjørnholm⁶⁸. Dette har imidlertid ikke tidligere medført nogen undersøgelse af Reventlow-slægtens jyske gods, idet man alene har fastslået, at Ove og Henrik Tagesen havde del i Bjørnholm og at Ove Tagesen havde Vingegård som sin hovedgård. Den sparsomme viden om Reventlow-slægtens jyske gods har da også fået en lokalhistoriker til at kalde oprørslederen, Henrik Tagesen til Bjørnholm⁶⁹, hvilket er urimeligt, da adskillige andre havde del i denne gård gennem deres giftermål med døtre af den tidligere ejer Anders Ovesen Hvide, mens Otte Nielsen gennem sit giftermål med dennes enke Else Krognos sikrede sig hovedparten⁷⁰.

Ved alene at fokusere på Henrik Tagesens andel i Bjørnholm har formodningen om en kontrakt med Erik af Pommern utvivlsomt forekommet mange forskere rimelig, mens de ikke har søgt at klarlægge Reventlow-slægtens besiddelser

i de oprørske herreder. Adskillige dokumenter viser imidlertid, at Reventlow-slægten faktisk havde adskilligt gods i oprørsegnene, hvilket gør det lettere at forstå, at bønderne kunne vælge ham til hovedsmand. Således nævnes det i et tingsvidne fra Hillerslev herredsting, at Ove Tagesen Reventlow besad såvel jord som dam i Vester Vandet sogn i Hillerslev herred⁷¹, og af et tingsvidne fra 1470 fremgår det, at det gods Ove Tagesen ejede i Hillerslev herred var arvegods, idet det hedder, at Klit Mølle (Vester Vandet sogn) havde været i Ove Tagesens og hans fader og moders eje i mere end 50 år⁷². Dette i sammenhæng med den arvedeling, der var foregået på Bjørnholm, gør det overvejende sandsynligt, at Henrik Tagesens har haft del i dette arvegods i Hillerslev herred, og at det kan være dette »andet gods« gavebrevet hentyder til. Når Ove Tagesens søn Jacob senere sælger gods i Sennels sogn (Hillerslev herred) til det nærliggende Ø kloster, tyder det på, at Reventlow-slægten også har haft gods her⁷². I hvert tilfælde kan det fastslås, at slægten havde gods i de oprørske områder, hvilket igen betyder, at Henrik Tagesen var en lokal godsbesidder.

Hvorfor Henrik Tagesen deltog på bøndernes side kan det imidlertid ikke afgøres med sikkerhed, men konstateringen af, at han besad privatgods i de oprørsramte herreder, gør det muligt, at interessekonflikter med andre jordejere, herunder Gyldenstjerneerne kan have spillet en rolle i en situation, hvor denne slægt arbejdede hårdt med sin godssamling i netop de områder, hvor Henrik Tagesen ejede jord. Personlige uoverensstemmelser kan også have spillet en rolle, idet Ove Tagesens manglende deltagelse i oprøret synes at vise at det ikke var et opgør mellem på den ene side Gyldenstjerne/Banner-slægterne og den mindre rige adel og bønderne på den anden. Derimod tyder intet på, at Henrik Tagesen skulle have haft forbindelse med kong Erik eller i øvrigt at have spillet nogen landspolitisk rolle. Kendskabet til hans person var som nævnt knyttet til områderne umiddelbart omkring oprørscentrum, således at det selv i Hjørring i den nævnte rådstuedom fra 1476 var den faste vognborg og ikke Henrik Tagesen, man knyttede til bondeoprøret i 1441⁷⁴.

I øvrigt er kildematerialet til belysning af begivenhederne i selve Vendsyssel nord for Sct. Jørgensbjerg endnu mere sparsomt, men i 1462 meddeles det i et landstingsvidne, at Christiern Jensen Tårnskytte for tyve år siden havde beklaget sig over, at »hans ejendomsbreve var fra ham svingeligen borttagne«⁷⁵. Dette er blevet taget til indtægt for, at Christiern Jensens gård, Linderumgård (Vennebjerg herred) havde været udsat for angreb under bondeopstanden, men Vilh. la Cour har afvist denne antagelse med den begrundelse, at udtrykket »svigeligen borttagne« peger på andet end vold under rejsningen⁷⁶. Noget endeligt herom vil det ikke være muligt at fastslå, men af tingsvidnet fra 1442 om Palle Sunesens stjalne ejendomsbreve kan det dog ses, at bondeopløbet ikke alene var afbrændte gårde, men ligeså godt kunne være frastjalne ejendomsbreve, der i det mindste i en strid om ejendomsretten til jorden kunne fungere ligeså godt som brændte ejendomsbreve (som f.eks. på Ågård)⁷⁷. Ud fra en usikker tradition om, at Niels Eriksen Banner og hans hustru Johanne Andersdatter Sappi skulle have leveret forsvaret af deres hovedgård, Asdal (Vennebjerg herred)⁷⁸ og undersøgelser af voldstedet⁷⁹, har man desuden peget på, at Asdal muligvis også er gået til grunde under oprøret, men trods Banner-slægtens nære tilknytning til Gyldenstjerneerne gør det tvivlsomme kildemateriale det ikke muligt at komme til nogen sikker konklusion på dette punkt.

Hos Fabricius er endnu to begivenheder henført til denne sidste nordjyske rejsning, idet han på grundlag af Svaning antager, at bønderne under Henrik Tagesens ledelse rykkede mod syd og forsøgte at angribe det kongelige slot Lundenæs i Ribe Stift⁸⁰. Dette angreb på Lundenæs er blevet almindelig accepteret, antagelig fordi man fra hussiterkrigen og den svenske opstand har eksempler på, at bondehære kunne drage rundt i længere tid og over store afstande⁸¹. Der da heller ikke i dette tilfælde nogen grund til at betvivle, at Svaning faktisk har haft en optegnelse om et angreb på Lundenæs⁸². Sagen er imidlertid som ovenfor nævnt, at Svaning kun har haft kendskab til en bonderejsning, hvorfor han behandler alle meddelelser om bondeuro, også notorisk fra årene før

Tærskning.

under ét, og det er da nærliggende, at dette angreb på Lundenæs har været forsøgt under bondeopstanden i Ribe Stift i foråret 1439, hvor bønderne ligeledes angreb Vardehus og der havde mere held end ved Lundenæs. Desuden inddrager Fabricius et pavebrev fra april 1445, hvoraf det fremgår, at Frejlev og Sønderholm sogne i Himmerland havde mistet deres præster, og at deres embeder endnu stod åbne⁸³, og Fabricius mener, at dette må være sket under bondeurolighederne i 1441⁸⁴. At præsterne kunne være dræbt eller bortførte fremgår imidlertid slet ikke af brevet, og tidspunktet for præsternes forsvinden nævnes ikke. Dette pavebrev kan således ikke bruges til at sige noget om, hvorvidt præsterne på landet var udsat for bøndernes vrede eller om uroen i 1441 nåede Hornum herred.

Af begivenhederne i Thy og Vendsyssel kan det således ses, at såvel kronen som adel og gejstlighed blev ramt under rejsningen, mens det ikke er muligt at afgøre, hvad den umiddelbare anledning til rejsningen var. Også beretningerne er sparsomme med oplysninger om årsagerne til rejsningen, og kun Plattyske Saxo og Christiern Pedersen meddeler, at bønderne ikke længere ville yde deres årlige afgifter til kronen og de privilegerede stænder, hvilket f.eks. i Hanherred, hvor Gyldenstjerne sad på alle funktioner, for bønderne kunne være det samme⁸⁵. Hvorvidt udbruddet af oprø-

ret skyldtes usædvanlige byrder, som f.eks. kong Kristoffers skat havde gjort i Vendsherred året før er vanskeligt at afgøre. Derimod viser et vitterlighedsvidne fra årene umiddelbart efter den store rejsning i 1441, at der faktisk havde fundet ulovlig og usædvanlig beskatning sted på Gyldenstjernernes hovedgård Ågård. I vitterlighedsvidnet gjorde Niels Pedersen Gyldenstjerne ophævelser over, at hans gårdfoged på Ågård, Jes Jyde var rømt fra ham »i mørk og molm« og havde taget regnskabet med sig uden at gøre hverken ret eller skel. Af vidnet fremgår det endvidere, at Jes Jyde med urette havde beskattet fæstebønderne på Ågård gods, og at denne ulovlige praksis havde medført, at mange af gårdene nu var øde. Af samme grund havde Niels Pedersen Gyldenstjerne da også efter eget udsagn lovligt fordelt ham til dom og band til både herredsting, byting og landsting⁸⁶.

Spørgsmålet er imidlertid, om Niels Pedersen Gyldenstjernens forargelse faktisk var oprigtig, for det synes unægtelig sært, at en godsejer ville lade sin underfoged fortsætte en så grovkornet praksis, hvis han ikke billigede den. At den ulovlige beskatning på Ågård gods havde været almindelig over en længere periode ses umiddelbart af, at den ligefrem havde ført til omfattende ødelægning, mens Niels Pedersen først gjorde indsigelser, idet øjeblik Jes Jyde selv tog sig del af de ekstra indtægter. Om det netop var Jes Jydes praksis, der i 1441 førte til angrebet på Ågård er det naturligvis umuligt at afgøre, men ovennævnte sammenstillet med oplysninger fra de øvrige unionsriger kunne pege på en stadig mere hårdhændet fogedpraksis som almindelig årsag til bondeopløb.

Desuden må fogedpraksis på Gyldenstjernernes godser ses i sammenhæng med slægtens engagement i øksnedrift og handel, hvor ødelægningen nok ville skabe tab på kort sigt for jordejeren, men hvor en driftsomlægning på længere sigt kunne skabe større indtægter. Således har flere svenske forskere med Erik Lönnroth i spidsen direkte hævdet, at adskillige svenske højadelige slægter bevidst fremmede ødelægningen for at få større græsningsområder til rådighed for øksnedrift⁸⁷. Netop Ågård var som nævnt i det 15. århundrede centrum for den danske øksnedrift, og man kan stille det

spørgsmål, om det var en tilsigtet politik i retning af ødelægning, der betingede den hårde fogedpraksis, og som dermed reelt tvang bønderne til at reagere. Men lige så interessant problemet er, lige så vanskeligt er det at løse, da der synes at herske stor uenighed mellem landbrugsforskere om, hvorvidt overgangen til øksnedrift var en følge af ødelægningen eller om denne tværtimod skyldtes godsejernes ønske om en driftsomlægning. Fra dansk side synes man i modsætning til Lönnroth at mene det første⁸⁸.

(IV, 4) Slaget på Sct. Jørgensbjerg

I løbet af maj måned samlede kong Kristoffer en hærstyrke og rykkede derefter mod bonderejsningens centrum i Hanherred. I begyndelsen af juni måned nåede han frem til bondehærens faste vognborg på Sct. Jørgensbjerg, hvor borgen må være blevet omringet af kongen, der havde erfaringerne fra sin tid som hertug i bekæmpelsen af de hussitiske bondehære⁸⁹. Om datoen for det afgørende slag har man to forskellige årbogsoptegnelser. Således oplyses det i bondekrigsnotitsen »at tredje pinsedag stod det andet slag i det samme år«⁹⁰, hvilket vil sige d. 6. juni, mens Hamsfort i sine historiske optegnelser videregiver en annalistisk optegnelse, der lyder »anno 1441 vandt kong Kristoffer vognborg i Jylland i Hanherred femte dag pinse«⁹¹, dvs. den 8. juni. Det er imidlertid ikke muligt at sige, hvilken af datoerne, der er korrekt, da begge kan indgå i begivenhedsforløbet, hvor den eneste sikre oplysning er datoen for Henrik Tagesens henrettelse, der fandt sted i Ålborg den 12. juni 1441⁹².

Om selve slagets gang har man både hos Christiern Pedersen og især hos Svaning lange detaljerede beskrivelser, som ikke kan tillægges nogen kildeværdi, da de væsentligst bygger på rekonstruktioner ud fra den ældre version af folkevisen. Det væsentligste i folkevisen har været beretningen om thyboernes og morsingboernes forræderi og vendelboernes tapperhed, der dog ikke findes hos Christiern Pedersen, men snarere må anses for at være en senere lokalpatriotisk »dolkestødslegende«. Udelukkes kan det selvfølgelig ikke, at det er

lykkedes lokale herremænd, at få deres fæstere til at forlade vognborgen mod løfte om frit lejde, men noget sikkert herom er det umuligt at sige.

En ting er dog fælles for beretningerne, uanset om de har haft kendskab til folkevisen eller ej, nemlig omtalen af vognborgen, der helt har overskygget alt andet ved dette slag. Det er betegnende, at selv de mest kortfattede årbøger altid nævner denne vognborg, således i denne danske årbog fra 1158 til 1560, hvor det hedder, »1441 da stod det slag i Jylland med vognborg«⁹³. Vognborgens betydning er nok endnu tydeligere i den allerede nævnte rådstuedom fra Hjørring fra 1476, hvor vognborgslaget er blevet en del af kronologiopfattelsen, idet dommen siger, »at M. H. var død før end det slag var på vognborgen i Vendsyssel mellem kong Kristoffer og almuen«⁹⁴. Der kan således ikke herske tvivl om, at bønderne virkelig har haft en fast vognborg i stil med Ziskas Tabortaktik, og at det ikke blot har drejet sig om nogle til lejligheden sammenkørte arbejdsvogne, siden alle samtidige i den grad hæftede sig derved. Spørgsmålet er så, hvorfra bønderne og Henrik Tagesen Reventlow har kendt denne taktik. Fra selve Danmark har man ikke direkte beviser for, at hussiterkrigene var bekendte, men oplysninger fra unionens andre lande viser klart, at ikke bare aristokratiet og gejstligheden kendte og frygtede de hussitiske kættere. Fra Norge hører man således, at der i kirkerne blev samlet penge ind til kampen mod hussiterhærene, og det samme har vel gjort sig gældende i de øvrige unionsriger⁹⁵. Fra Sverige har man desuden en meddelelse fra en skriver, der ved den svenske bondeopstands udbrud sammenligner bønderne med »kættene uden for Danzig«, hvor han tænker på de hussitiske bondehære, der i 1433 havde hærgnet i Preussen og den Tyske Ordensstat⁹⁶. Det kan derfor tages for givet, at store dele af den danske befolkning har haft kendskab til det mest karakteristiske ved bondehærene i Böhmen, nemlig vognborgene, der havde gjort det muligt at overvinde de kejserlige tropper i næsten en snes år.

Som konkrete begivenheder under slaget kan Eske Broks og Mogens Jensen Løvenbalks fald anses⁹⁷, men diverse tal-

angivelser på de dræbte bønder kan ikke tillægges nogen værdi, da alle angivelser fra 600 faldne over 1400 til 2000 dræbte bønder i bedste fald bygger på et skøn i værste på rent gætterier. Der må dog have hersket en udbredt fornemmelse af, at bondehærens nederlag havde kostet mange menneskeliv, og den arkæologiske udgravning på Sct. Jørgensbjerg har bekræftet dette, selv om man ikke vover at skyde på bare et omtrentligt antal faldne bønder⁹⁷. Forundring over kong Kristoffers ødelæggelse af den store bondehær, men ikke mindst lettelsen og glæden hos aristokratiet er udtrykt i et brev, som ærkebiskop Hans Laxmand udsendte året efter i forbindelse med indstiftelse af en gudstjeneste i Lund, hvori det om kampen på Sct. Jørgensbjerg hedder, »thi det er jo klart, at den himmelske konge i særlig grad har stået vor drot bi, da han nylig i Jylland med en ringe skare knuste en stor hær, som efterstræbte hans og rigernes lykke, thi hvorledes skulle ellers én kunne forfølge 1000 og to jage 10.000 på flugt? Ikke sandt deraf kan ses, at de var solgt af Gud, sendt i døden af Herren«⁹⁸.

Det blev således et knusende nederlag for bønderne, og det ville være rimeligt om kong Kristoffer havde straffet de overlevende, der havde rystet det nye regime og truet hele unionspolitikken. Som omtalt blev Henrik Tagesen da også ført til Ålborg og henrettet, fordi han havde ført avindsskjolde mod kongen, kronen og riget, men hvilken straf, der blev den overvundne almue til del er mere usikkert. Ifølge Christiern Pedersen blev alle bønderne henrettede til skræk og advarsel for andre, således at almuen ikke igen skulle sætte sig op mod kongen⁹⁹, hvorimod Plattyske Saxo mener, at kong Kristoffer blot tvang bønderne til at blive lydige¹⁰⁰. Disse beretninger kan imidlertid ikke tillægges nogen kildeværdi på dette punkt, da de tilsyneladende ikke har haft noget ældre forlæg for fremstillingen. Det synes ud fra erfaringerne fra de andre unionsriger sandsynligt, at bønderne er blevet idømt bøder, som det skete under det norske Hallvard Gråtøpps-opløb, der mindede meget om de danske bonde-rejsninger, idet opløbet havde sociale og ikke nationale årsager¹⁰¹. Man hører i Norge om bøder på 60 mark, mens en-

kelte måtte bøde hele deres gård, hvilket aktualiserer spørgsmålet om, hvorvidt de deltagende selvejerbønder måtte afgive deres jord til kronen som straf efter den nordjyske rejsning. Herom kan ikke siges noget sikkert, men den omstændighed, at antallet af selvejerbønder i Nordjylland i det 16. århundredes begyndelse, dvs. før Klement-fejden var en del lavere i Vendsyssel (ca. 4%) end i det øvrige Jylland (15–20%) kunne pege i retning af, at de deltagende selvejerbønder faktisk er blevet frataget deres jord efter 1441-rejsningen. Den samme fremgangsmåde blev i øvrigt også benyttet efter Klement-oprørets underkuelse, hvor alt jordegods skulle afstås til kronen¹⁰².

Kong Kristoffer kan dog ikke have brugt megen tid til det retslige efterspil. Efter den 12. juni at have overværet henrettelsen af Henrik Tagesen i Ålborg, hvor han skænkede noget af dennes forbrudte gods til Otte Nielsen Rosenkrantz¹⁰³, må han snart efter have begivet sig på rejsen til København, hvor det store fredsmøde skulle afholdes. Den 16. juni var han således i Randers¹⁰⁴ og den 18. juni i Århus¹⁰⁵ og ved månedens slutning var han tilbage i København. Ved de afsluttende forhandlinger her meddelte kong Kristoffer, at han havde til hensigt at rejse til Sverige for at overtage den svenske trone, men det kom frem, at skønt kongen med sin hær havde knust den jyske bondeopstand på Sct. Jørgensbjerg, var han dog langtfra overbevist om, at bondeurolighederne var endeligt slået ned. Før afrejsen til Sverige bad han derfor hanseaterne om i hans fravær at hjælpe med til at dæmpe eventuelle nye opløb i Danmark¹⁰⁶. At sådanne oprør virkelig er brudt ud, mener Jahn, der fortæller, at der i 1442 var en ny bonderejsning på Sjælland og i Jylland, hvilket medførte, at kong Kristoffer først i januar 1443 kunne krones i Ribe¹⁰⁷. Denne antagelse af et oprør i 1442 må dog klart afvises, da den alene bygger på Detmars Fortsætters fejlagtige årstalsangivelse, og udskydelsen af kroningen skyldtes alene kong Kristoffers bestræbelser på at opnå kongeværdigheden i de andre nordiske lande. I Sverige hylledes kong Kristoffer den 13. september 1441 på Mora sten, hvorpå han dagen kronedes i Uppsala. I Norge var

vanskelighederne større og først i juni 1442 valgtes Kristoffer til Norges konge ved et møde i Lødøse, hvorefter han den 2. juli 1442 kronedes i Oslo¹⁰⁸.

(IV, 5) Noter

1. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 415.
2. Erik Lönnroth, op. cit. s. 178; Jens E. Olesen, op. cit. s. 158ff.
3. Fabricius, op. cit. s. 500f.
4. Gustav Storm, op. cit. s. 111.
5. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 417.
6. Erik Lönnroth, op. cit. s. 180.
7. Ibid. s. 183; Hein Rebas, »Högadlig intressepolitik. Slaget på Sct. Jørgensbjerg och Köpenhamns-traktaterna 1441« s. 144f.
8. Ibid.; Jens E. Olesen, op. cit. s. 186; se desuden Hugo Yrwin, op. cit. s. 206f, hvor Olesens synspunkt deles.
9. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 58f.
10. Königsbergske Afskrifter bd. III s. 1300.
11. Jens E. Olesen, op. cit. s. 174.
12. William Christensen, Unionskongerne og Hansestæderne s. 59.
13. Fabricius, op. cit. s. 502.
14. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 413.
15. »Bondekrigsnotitsen« hos Fabricius, op. cit. s. 482; om datoen se Bauer, Calender for Aarene 601 til 2200 s. 148.
16. Erik Lönnroth, op. cit. s. 181.
17. Huitfeldt, Danmarckis Rigis Krønnicke s. 827.
18. Fabricius, op. cit. s. 503.
19. Jens E. Olesen, op. cit. s. 186f; Hein Rebas, op. cit. s. 179, hvor det hedder, at »opprøret synes ha varit samordnat med den holländska flottens rörelser runt Skagen og ner i Bälten«. Desværre giver artiklen ikke svar på, hvorledes denne samordning er sket.
20. Vedrørende »Bondekrigsnotitsen« se nedenfor s. 169.
21. Christiern Pedersen, Danske Krønike s. 490.
22. Fabricius, op. cit. s. 503f.
23. Grautoff, Detmars Chronik 2. Del s. 84.
24. Fabricius, op. cit. s. 517.
25. Således C. P. O. Christiansen, op. cit. s. 357; Erik Kjersgaard, »Borgerkrig og Kalmarunion s. 357f; Trap, Aalborg Amt bd. 16 s. 917.
26. Grundtvig, Danmarks gamle Folkeviser III s. 604 strofe 11.
27. C. Klitgaard, »Slaget på Sct. Jørgensbjerg« s. 77f.
28. Fabricius, op. cit. s. 503.
29. DAA 1889 s. 103.
30. Huitfeldt, op. cit. s. 827.

31. Eske Brok havde ikke godsbesiddelser i Nordjylland, men især på Djursland omkring hovedgården, Estrup. I øvrigt er det værd at notere, at også myten om Eske Broks tyranniske fremfærd mod bønderne synes tvivlsom. Ved forliget med hertug Adolph i 1439 deltog Eske Brok i forhandlingerne, men var ikke blandt de folk, der måtte love ikke længere at forurette bønderne se F. H. Jahn, op. cit. s. 509f. Jens E. Olesen, op. cit. s. 545 note 27 skriver, at oplysningen om Eske Brok som hovedsmand »på Aalborghus stammer fra Thisets tidl. undersøgelser (DAA 1889 s. 109), som er bygget på tvivlsomme kilder«; derimod hedder det i note 28 *ibid.*, at for Eske Broks tilbagevenden taler det, at laugsgildeskraan for Aalborg Guds Legems Lav, hvor Eske Brok er opført. Gildeskraan er fra 1441, jvf. Nyrop, Danske Gilder- og Lavskraaer s. 655. Jens E. Olesen har imidlertid overset, at listen over adelige rummer navne på også tidligere lensmænd, således at listen må være ældre end 1441 og efterhånden udbygget.
32. T. A. Becker, Bondekrigen; her behandles Aalborghus s. 410; oplysningen om Eske Broks partering i syv stykker *ibid.* s. 432.
33. Vedrørende Aalborghus se Jens E. Olesen, op. cit. s. 459.
34. Jens E. Olesen, op. cit. s. 545.
35. Monumenta 1. rk. bd. 1 s. 564.
36. Se nedenfor vedrørende »bondekrigsnotitsens« pålidelighed.
37. Reg. 2. rk. 5305.
38. Rep. 2. rk. 829.
39. Rep. 2. rk. 838.
40. Rep. 2. rk. 7096.
41. Erik Ulsig, op. cit. s. 230ff, Jens E. Olesen, op. cit. s. 188.
42. Jens E. Olesen, op. cit. s. 188f.
43. Hanherred var et kongeligt len for sig jvf. Trap, Thisted Amt s. 510.
44. Grundtvig, Danmarks gamle Folkeviser III s. 604 strofe 12.
45. Fabricius, op. cit. s. 469.
46. Danske Magazin 3, III s. 266.
47. Skyum-Nielsen, op. cit. s. 40; desuden Hein Rebas, op. cit. s. 155ff.
48. Rep. 1. rk. 7295.
49. Rep. 1. rk. 7272.
50. Vilhelm la Cour, Danske Voldsteder. Hjørring Amt s. 184.
51. Om forbindelserne mellem Gyldenstjerne og Bannerslægten se Jens E. Olesen, op. cit. s. 187ff.
52. Pontoppidan, Danske Atlas V s. 359.
53. Königsbergse Afskrifter bd. III s. 1300; Weibull, Dipl. dioc. Lund. III s. 244.
54. Grundtvig, op. cit. s. 604f.
55. Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXXI.
56. *Ibid.* LXVII.
57. Fabricius, op. cit. s. 503.
58. Kristian Erslev, Danmarks Riges Historie s. 475.
59. C. Klitgaard, Blade af Vendsyssels Historie sp. 104.

- 59a. Om Henrik Tagesens sociale stilling hedder det således hos Jens E. Olesen, op. cit. s. 189 »Henrik Tagessøn tilhørte ikke lavadelen og hans formueforhold synes ikke at have været slette«; hos Hein Rebas, op. cit. s. 138 er Henrik Tagesen »hogadlig«, mens han hos Kai Hørby, Gyldendals Danmarkshistorie II s. 58 er lavadelig.
60. Christiern Pedersen, Danske Krønike s. 490.
61. Svanings beretning hos Fabricius, op. cit. s. 491.
62. Huitfeldt, op. cit. s. 827.
63. Jens E. Olesen, op. cit. s. 186f.
64. DAA 1939 s. 97.
65. Pontoppidan, Danske Atlas V s. 312.
66. Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXVII og LXXI.
67. Rep. 1. rk. 7763, hvor Ove Tagesens segl findes, jvf. i øvrigt register til Rep.
68. Bjørnholm havde frem til 1420-erne været ejet af Hvide-slægten.
69. J. C. Jacobsen, »Aagaard og dens Ejere« s. 79.
70. Vedrørende de mange ejere af dele af Bjørnholms jorder se Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXX & C; væsentligt er det imidlertid at Otte Nielsen Rosenkrantz allerede i 1435 kalder sig Otte Nielsen af Bjørnholm se Rep. 1. rk. 6748.
71. Rep. 2. rk. 2200.
72. Rep. 2. rk. 2861; jvf. også Rep. 2. rk. 3759.
73. ÆA III s. 121.
74. Hjørring-dokumentet her citeret fra Jens E. Olesen, op. cit. s. 545.
75. Rep. 2. rk. 1571.
76. Vilh. la Cour, Danske Voldsteder. Hjørring Amt s. 84.
77. Se ovenfor s. 92f.
78. C. Klitgaard, Blade af Vendsyssels Historie sp. 103.
79. Vilh. la Cour, Danske Voldsteder. Hjørring Amt s. 48.
80. Svanings beretning hos Fabricius, op. cit. s. 518; om Lundenæs se ibid. s. 506.
81. Om hussiternes mobilitet se Josef Macek, op. cit. s. 123; om Engelbrekts togter i Sverige se Bertil Waldén, op. cit. s. 228ff.
82. Fabricius, op. cit. s. 506.
83. Rep. 1. rk. 7492.
84. Fabricius, op. cit. s. 506.
85. Christiern Pedersen, Danske Krønike s. 490; Plattyske Saxo hos Fabricius, op. cit. s. 475f.
86. Rep. 2. rk. 499.
87. Svend Gissel, op. cit. s. 70.
88. Ibid. s. 71.
89. Henry Bruun, »Christoffer af Bayern« DBL V s. 238.
90. »Bondekrigsnotitsen« hos Fabricius, op. cit. s. 482.
91. Monumenta 2. rk. 2. bd. s. 492.
92. Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXXI.
93. Monumenta 1. rk. 1. bd. s. 564.

94. Jens E. Olesen, op. cit. s. 545.
95. Halvdan Koht, op. cit. s. 29.
96. Jerker Rosén, op. cit. s. 287.
97. Eske Brok jvf. »Bondekrisnotitsen« hos Fabricius, op. cit. s. 482; vedrørende Mogens Jensen se Svanings beretning ibid. s. 518; Mogens Jensen Løvenbalk var bispelig lensmand på As mild se DAA 1903 s. 291; Svaning synes også her at have haft et ældre kildeforlæg, Mogens Jensen Løvenbalk synes i hvert tilfælde at være død omkring 1441.
- 97a. Peter Riismøller, »Historie uden billeder« s. 14.
98. Weibull, Dipl. diocesis Lund. III doc. CCXLII s. 245.
99. Christiern Pedersen, Danske Krönike s. 491.
100. Plattyske Saxo hos Fabricius, op. cit. s. 491.
101. Halvdan Koht, op. cit. s. 33; desuden Gustav Storm, op. cit. s. 121.
102. Anders Bøgh, op. cit. s. 33; C. Klitgaard, »Vendsysselske Selvejrbønder før og efter »Klementsfejden« s. 86ff.
103. Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. LXXI.
104. Diplomatarium Vibergense doc. 39 s. 30.
105. Reg. 2. rk. 5309.
106. Hanserecesse II, 2 nr. 488 stk. 21–23.
107. F. H. Jahn, op. cit. s. 200.
108. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 419.

V. Bonderejsningernes sociale aspekter

(V, 1) Samtidens syn på de sociale årsager

Samtidens brevstof er karrigt, når det drejer sig om oplysninger angående de sociale årsager til bøndernes opløb, og dokumenterne omkring Erik af Pommerns afsættelse kunne forlede til at tro, at man reelt har tillagt bønderne politiske motiver, og at almuens afgiftsnægtelse var betinget af kong Erik og hertug Bugislav. Den landefredsforordning, som kong Kristoffer udstedte umiddelbart efter den nordjyske rejsnings sammenbrud, viser imidlertid, at en sådan antagelse ikke kan opretholdes. Forordningen fremkom i juni 1442 på et tidspunkt, da kong Kristoffer sad sikkert som monark i alle tre unionsriger, og han kunne nu vurdere de reelle årsager til uroen blandt almuen uden at være tvunget til at drive politisk agitation mod Erik af Pommern. Det gjaldt først og fremmest om at hindre nye opløb, hvorfor kong Kristoffer blev nødt til at sætte ind på de punkter, hvor han mente at finde de egentlige grunde til den sociale uro.

Af forordningens bestemmelser fremgår det, at kong Kristoffer ikke bare fandt fejl hos landalmuen, således at forordningens brod i lige så høj grad var vendt mod lensmændene og fogederne, såvel kronens som »andre gode mænds fogeder og embedsmænd«¹. Ved en sammenligning med tidligere landefredsforordninger, f.eks. dronning Margrethes fra 1396 ses det tydeligt, at kong Kristoffers forordning har et langt snævrere sigte og alene er et forsøg på at hindre gentagelser af de foregående års hændelser. Bedst fremgår forskellen i fortalerne til de to forordninger, hvor dronning Margrethes brede målsætning er at sikre, at »alle bedre overholder kirkefred, kvindefred, husfred, gårdfred, plovfred og tingfred, og at de overholder disse freder og al anden fred«². I modsætning hertil står fortalen til kong Kristoffers forordning, der

fremtræder som en samtidig vurdering af hvilke forhold, der har forårsaget de talrige bondeopløb i de tre unionsriger. Fortalen skal her gengives, for at vise forordningens kognitive elementer. Henvendt til undersåtterne udtaler kongen: »Kære venner, I må vide, at vi har vel forstået, at der i nogle år før vores tid skal have været mange trætter, klager og strid her udover hele dette rige og særlig mellem fogeder og embedsmænd og hele den menige almue, desuden har vi også nu i denne vor tid hørt om mange trætter og klagemål og sagsmål, som har været fremme over vore og andre gode mænds fogeder og embedsmænd, således har vi også hørt mange trætter og klagemål, som har været fremme mod almuen her i riget, noget, som er sket på grund af deres store ulydighed og overdådighed og endda dertil, at de ikke rettelig ville betale vore fogeder og embedsmænd og deres egne herrer og husbønder det, som de rettelig burde gøre det på vores vegne og deres egne herrer og husbonders vegne. Hvilket som I alle vil vide, at vi på ingen måde kan tåle og med Guds hjælp heller ikke længere vil tåle, uden at gøre således, som vi bør«.

Forordningen er således vendt både mod de skatteopkrævende fogeder og mod de oprørske bønder, hvilket peger i retning af, at samtiden har opfattet den foregående tids bondeuligheder som en konflikt mellem de jordejende stænders præstationskrav og landbefolkningens manglende villighed til at honorere disse. Det er værd at notere, at bestemmelserne om fogeder ikke alene gælder kronens, men også »andre gode mænds«, hvilket falder helt i tråd med opsigelsbrevet, hvori det hedder, at almuen havde rejst sig mod »alle rigets mænd særlig mod deres egne herrer og husbønder«³. Det fremgår endvidere af forordningen, at betegnelsen foged ikke bare dækker en underfoged, men også en kongelig lensmand, hvilket ses af, at en overtrædelse af landefredsforordningens bestemmelser ville medføre, at kongen ville afsætte fogeden fra embedet og »han skal ikke mere have vort slot eller len i værge længere«. Lensmændene og de privilegerede stænders fogeder skulle for eftertiden ophøre med den vold og uret, de havde påført almuen, og dette uddybes ved en omtale af den

Hvorledes man afbrænder voldsomme fogeders borge.

ulovlige gæstning og ulovlige beskatning, der havde været praktiseret. At fogederne ikke bare har forurettet deres egne bønder, men også andre, kan ses af, at de herefter skal leve »kærligt med hverandre«, og at de lader sig nøje med det, som de efter loven har ret til. De skal endvidere ophøre med at forsvare og holde andre folks fæstere og tjenere, der er flygtet fra deres rette herrer. Bestemmelserne mod bønderne retter sig lidet overraskende mod deres ulydighed og afgiftsnægtelse overfor kronens lensmænd og deres egne herrer og husbønder, og det pålægges dem herefter at gøre, hvad de er pligtige til overfor den skatteopkrævende myndighed.

Landfredsforordningen er holdt i brede vendinger, men giver et godt udgangspunkt for en nærmere undersøgelse af de forhold den behandler. Før en sådan undersøgelse skal det nævnes, at der omtrent samtidig med landfredsforordningen gennem et kongebrev af 5. juli 1442 blev forsøgt en regulering af endnu et af de væsentlige elementer under urolighederne, nemlig de voldelige optrin og sammenstød mellem befolkningsgrupperne. Kongebrevet var et generelt forbud mod at bære våben, og den betydning, man fra kongemagtens side tillagde våbenforbuddet, ses af, at det pålagdes gejstligheden i alle tre unionsriger i kirke og på tinge at bekendtgøre, at ingen gejstlig, ridder, krigers, borger eller bonde herefter måtte bære våben, hverken til kirke, ting,

købstad eller gæstebud⁴. Den brede formulering har fået Fabricius til at antage, at bestemmelsen ikke i særlig grad var rettet mod de oprørske bønder som straf for deres opløb, men snarere var et generelt »civilisatorisk« skridt⁵. Her overfor har Skyum-Nielsen hævdet, at forbuddet rettede sin »spids« mod almuen⁶, og påbuddet om, at præsterne i alle tre riger skulle kundgøre bestemmelserne i kirker og på tingsteder tyder da også på, at det var den brede befolkning, der skulle gøres bekendt med det nye våbenforbud. Bestræbelserne fra myndighedernes side på at afvæbne almuen havde allerede vist sig under de fynske bondeuroligheder i 1440, hvor Vendsherreds bønder fik forbud mod at besidde armbrøst og panser uden høvedsmandens tilladelse⁷, og en nogenlunde enslydende bestemmelse var indeholdt i den svenske Strengnæs forordning fra 1437, hvor forbuddet mod at bære de nævnte våben gjaldt bønder og bergsmænd⁸. I samme forordning bestemtes det endvidere, at ingen bonde eller landbo måtte bære våben til kirke, ting eller gæstebud⁹, og denne overensstemmelse med kongebrevet gør det rimeligt at antage, at forbuddet i første række var rettet mod almuen, således at kong Kristoffers landefred og kongebrev må ses som et samlet forsøg på at forhindre nye opstande.

(V, 2) Ændringer i landbefolkningens ydelser

Af begivenhedsforløbet under bonderejsningerne er det fremgået, at almuens afgiftsnægtelse overfor såvel kronen som de privilegerede stænder spillede den helt centrale rolle. Bøndernes pludselige vægring kunne lade formode, at jordejerne i oprørsårene havde gjort forsøg på at hæve deres fæsteres sædvanlige byrder som kompensation for de økonomiske tab, de havde lidt under landbrugskrisen, eller at de muligvis havde prøvet på at få etableret nye afgifter ved siden af de hævdvundne. Det er dog ikke sikkert, at den usædvanlige beskatning i alle tilfælde drejede sig om varige forhøjelser eller nye skatter, som ellers alene kronen kunne udskrive. Når man fra Norge hører om »de ulovlige tunge skatter, som umilde fogeder har pålagt dem over deres gamle

skat«¹⁰, tyder det unægteligt på, at det var forsøg fra fogedernes side på at gennemtvinge blivende forhøjelser af afgiftsniveauet. Det samme må gælde, når bønderne i Vendsherred på Fyn nægtede at svare »den årlige skat«¹¹, der betegnede en af fæstebøndernes sædvanlig ydelser. Afgiftsvægringen kan her forklares ved, at skatten er søgt forhøjet eller at betalingen faldt sammen med den ekstraordinære skat til kronen.

Derimod er bondebestemmelserne i forliget med hertug Adolph, der alene drejede sig om kronens fæstere, eventuelt selvejerbønderne og disses forhold til lensmændene, langt mere vage, og der tales her alene om den usædvanlige beskatning, og om at lensmændene i visse kongelige len ikke havde holdt bønderne ved hævdvundne rettigheder¹². Samme upræcise formulering går igen i kong Kristoffers landfredsforordning, hvor det nævnes, at kronens og de privilegerede stænders fogeder har praktiseret ulovlig beskatning¹³. Spørgsmålet må være, om man ved en undersøgelse af fæstebøndernes afgifter og disses udvikling i tiden omkring bondeoprørene kan fastslå, hvorvidt den ulovlige og usædvanlige beskatning har været ekstraafgifter eller generelle forsøg fra de jordejende stænders side på at hæve afgiftsniveauet.

De afgifter, kronens, adelens og gejstlighedens fæstere ydede i tiden omkring bondeopløbene, var mangeartede, men den væsentligste bestanddel i den samlede ydelse var landgilden eller skylden, der betegnede en afgift af den lejede jord. Den største del af landgilden betaltes i korn, mens den i egne, hvor kornproduktionen var mindre fremtrædende, kunne gives i smør, således i de jyske klitegne¹⁴. Hvor bøndernes gårde lå langt fra hovedgården, spillede pengelandgilden en betydelig rolle¹⁵, og et sådant strøgodsssystem var i tiden omkring det 15. århundredes midte karakteristisk i det mindste for adelens godser¹⁶. Pengelandgilden blev udregnet i grotmønt, således at pengeafgiften svarede til ganske bestemte naturalieydelser¹⁷.

At landgilden var en uforanderlig afgift havde vundet hævd i det mindste fra det 16. århundrede, og det blev regnet som den danske bondes privilegium, at al bondejord kun

skulle yde den landgilde, det én gang for alle var indført i jordebogen¹⁸. At landgilden kunne ændre niveau fremgår imidlertid utvetydigt af, at den under den senmiddelalderlige landbrugskrise eller jordejerkrisen faldt til en tredjedel i perioden fra o. 1300 til midten af det 15. århundrede¹⁹. Denne nedgang i skylden skete som nævnt på grund af mangel på jordbrugere, hvorfor hele krisen alene havde været en økonomisk belastning for godsbesidderne.²⁰

Der hersker i forskningen almindelig enighed om, at landgildedefaldet og strukturændringen i dansk landbrug synes at være bragt til ophør omkring 1440²¹, og det er således af vigtighed for forståelsen af den sociale uro i årene 1438–1441 at konstatere, at man befinder sig i en stabiliseringsfase. Jorddrotterne kunne nu begynde at tænke på at genvinde noget af det indtægtstab, som landgildedefaldet og ødelægningen havde påført dem. Da landgilden rent faktisk mange steder var nået ned under det niveau, bønderne kunne betale, ville det være rimeligt at antage, at de jordejende stænder forsøgte at få det hævet igen. En undersøgelse af, hvorvidt en sådan forhøjelse er sket, eventuelt i forbindelse med oprørene, ville kræve oplysninger om landgildens eksakte størrelse umiddelbart før og efter rejsningerne, men sådanne findes desværre ikke. Man må lade sig nøje med mere generelle undersøgelser af kornlandgildens udvikling.

Resultaterne af den foretagne forskning synes at pege i retning af, at det niveau, man i slutningen af 1430-erne nåede på adelens og gejstlighedens gods, holdt sig uændret i de følgende århundreder²². Som en undtagelse skal det dog nævnes, at der på Århus-bispens gods er sket en mindre landgildforhøjelse i perioden mellem 1427 og 1600, rimeligvis foretaget allerede før 1450²³. William Christensen har foretaget en løselig undersøgelse af forholdene på krongodset og er stort set kommet til den anskuelse, at landgilden også for kronens fæstere forblev konstant, men han nævner dog en optegnelse, der taler om en forbedring af landgilden for Engelsborg len²⁴. Hertil har Ulsig rejst den indvending, at kildestedet står alene²⁵ og kan forklares ved en forøgelse af gårdens tilliggende²⁶. At det i det mindste på en del af

krongodset har været almindeligt at hæve afgiftsniveauet ses imidlertid også i et dokument fra 1454, hvor kong Kristian d. I bevilger de vornede på Reersøe ret til at forblive med at betale deres gamle afgift p.g.a. deres fattigdom²⁷, hvor fastholdelsen af niveauet således må være undtagelsen.

Generelt må det dog fastholdes, at kornlandgilden enten ikke er blevet forsøgt forhøjet, eller at en eventuel forøgelse af landgildeydelsen ikke lykkedes for jordejerne. Det synes også sikkert, at selve den sædvane, at landgilden lå fast, har vundet endelig indpas i tiden umiddelbart omkring bonderejsningerne. Det ville være en rimelig antagelse, at bøndernes voldsomme reaktion har forhindret, at skylden blev hævet. Det kan nok ikke gives noget sikkert svar på spørgsmålet, men man kan i ordlyden af lensbreve fra tiden kort efter den nordjyske rejsnings sammenbrud finde stærke indicier for, at ovennævnte antagelse er sandsynlig. Det mest bemærkelsesværdige af disse lensbreve stammer fra december 1441 og drejer sig om overdragelsen af et bispeligt len til en lavaldeksmand²⁸.

Under landbrugskrisen havde bare tanken om forhøjelse af skylden været helt illusorisk, men i dette lensbrev møder man for første gang påbuddet om, at landgilden ikke må forhøjes. At denne bestemmelse har direkte tilknytning til den sociale uro bestyrkes af, at en anden artikel i lensbrevet udtrykkelig forbyder uskellig gæstning, og disse to bestemmelser ligger således helt på linje med landefredsforordningens, der behandler de sociale årsager til oprørene. Disse påbud adskiller sig fra tidligere lensbreve ved deres meget eksakte angivelser, hvor man før blot vagt havde talt om, at der ikke måtte gøres fæsterne uret²⁹, og de kan næppe tolkes på anden måde end, at forsøg på forhøjelse af landgilden og uskellig gæstning har været væsentlige årsager til rejsningerne. Overensstemmelsen med landefredsforordningen gør det vel sandsynligt, at forsøg på landgildeforhøjelse har spillet en rolle for utilfredsheden i hele landet. Denne antagelse bestyrkes af et andet lensbrev fra marts 1442, skønt dets ordlyd er mindre præcis og alene lægger vægten på ulovlig beskatning³⁰. Det drejer sig om et lensbrev fra det bispelige len Trøjborg i Ribe Stift,

og at den i brevet nævnte ulovlige beskatning har en aktuel baggrund sandsynliggøres af, at den tidligere gejstlige lensmand var den Henrik Rantzau, der sad på Vardehus, da bønderne i foråret 1439 rejste sig i lenet. I senere lensbreve fra 1440-erne tales der ofte om, at lensmændene ikke må besvære almuen med nogen »skat, tyngde eller uskellighed«³¹, men denne noget upræcise angivelse gør, at man ikke kan tale om en direkte forbindelse til rejsningerne.

Forsøg på at få hævet kornlandgilden synes således at være slået fejl, og landgildens uforanderlighed blev derved fastslået. Besværet med at få ændret landgilden har vel også haft sin forklaring i, at en forhøjelse af landgilden skulle foregå for landsbyen under ét³² i forhold til fæstebøndernes del i landsbymarken, en omstændighed, der på Århus-bispens gods bevirkede, at kornlandgilden forøgedes med 1 eller $\frac{1}{2}$ ørtug pr. gård³³. Derimod synes undersøgelserne omkring den landgilde, som ydedes i penge, at give knap så entydige resultater, og C. A. Christensen har påvist, at mens kornlandgilden på Slesvig Domkapitels jordegods forblev konstant i tiden efter 1440, udviste pengelandgilden en betydelig stigning³⁴. Det er senere af C. A. Christensen blevet påpeget, at denne forhøjelse af pengeydelsen kun har været nominel, men ikke reel, således at forøgelsen var udtryk for en regulering af afgiften i takt med grotmøntens inflation³⁵. For diskussionen om hvorvidt ydelsen af pengelandgilden kunne have spillet en rolle som kontroversiel emne under bondeoprørene, er det imidlertid værd at notere, at forhøjelsen langt fra er foretaget regelmæssigt. Det fremgår således af tallene på Slesvig Domkapitels gods, at i sogne indenfor samme herred kunne der være foretaget inflationsregulering i det ene sogn, mens derimod bønderne i et nærliggende sogn beholdt den gamle ydelse³⁶. De bønder, der modsatte sig reguleringen, havde således det fulde udbytte af inflationen, og det blev jordejerne, som måtte bøde for denne pengeforringelse. Den uregelmæssighed, hvormed denne inflationsregulering fandt sted, viser klart, at man åbenbart ikke alle steder opfattede den som sædvanlig beskatning. For bønderne måtte en ændring af de ydelser, der var nedskrevet i jordebogen, forekomme

som en forhøjelse, også selv om forhøjelsen kun var nominel. For jordejeren måtte derimod en inflationsregulering være en absolut nødvendighed, hvis man skulle undgå yderligere forringelser i indtægterne fra jorden.

Den store uregelmæssighed, som C. A. Christensens undersøgelser viser, er imidlertid ikke blot karakteristisk for kirkegodset. Ulsigs undersøgelser af adeligt gods på Sjælland viser, at ydelserne i penge nogle steder er fordoblet, men også her er denne forhøjelse foregået særdeles ujævnt³⁷. Således er det i Stevns og Flakkebjerg herreder lykkedes at få ajourført pengelandgilden i overensstemmelse med forringelsen af grotmønten, hvorimod det ikke er lykkedes for jordejerne i Fakse herred at få gennemtrumfet en sådan regulering³⁸. Dette indicerer, at disse ændringer af pengelandgilden, der blev pålignet enkeltvis, er blevet forsøgt ændret, når grotmønten forringedes eller når skatteevnen hos fæstebonden var steget³⁹. At bønderne ikke alle steder har fundet sig i, at pengelandgilden inflationsreguleredes, fremgår af tallene, og det synes nærliggende, at denne modstand mod at skulle betale inflationen kan have givet anledning til gnidninger mellem jordejer og fæstebonde. Det kontroversielle var naturligvis, at man ikke var enige om, hvorvidt denne regulering var efter sædvanen. Nu er det nok betænkeligt at sætte disse ændringer af pengelandgilden i umiddelbar forbindelse med rejsningerne, især da de nævnte undersøgelser dækker et længere tidsrum. Det er imidlertid rimeligt at antage, at jordejerne under landbrugskrisens stabiliseringsfase ikke passivt har kunnet se på, at deres indtægtsmuligheder yderligere forringedes.

(V, 3) Fæstebondens øvrige byrder

Foruden korn- og pengelandgilden var fæstebøndernes centrale ydelser i senmiddelalderen skat, tjeneste samt en gæsterialgift⁴⁰. Den nævnte skatteydelse udgjorde f.eks. på Ågårds fæstegods i Hanherred 1 pund smør pr. gård⁴¹, men det er ikke muligt at sige noget om, hvorvidt skatten og tjenestebeløsningen har været forsøgt hævet i forbindelse med bonde-

rejsningerne, selv om begivenhederne i Vendsherred vel kunne antyde noget sådant. Omfanget af det arbejde, fæstebonden skulle gøre for husbonden, er ikke endeligt undersøgt, men det er almindeligt antaget, at hoveriet i slutningen af senmiddelalderen var i vækst⁴². På grund af det omfattende strøgods og hovedgårdens ringe størrelse var det dog begrænset, hvad arbejdet på hovedgårdene betød i sammenligning med fæstebondens øvrige byrder⁴³.

Begrebet »tjeneste« dækkede i senmiddelalderen ikke hoveri, men var først og fremmest kørsel eller »ægt«. Et eksempel på en forøgelse af fæstebøndernes pligt til kørsel findes fra det kirkelige len Selsø, hvor bønderne klager over, at den tidligere lensmand på Abrahamstrup Torbern Bille havde øget bøndernes vedægt til Abrahamstrup ud over sædvænen⁴⁴. Denne forøgelse af tjenestepligten må være foregået i 1440-erne, og den viser, at også bøndernes tjenester var et område, som jordejerne kunne benytte til en forøgelse af de samlede indtægter.

Ved siden af de ovennævnte afgifter svarede fæstebønderne også de såkaldte småredsler eller småbede. Disse ydelser blev betalt i småkreaturer, fjerkræ og lignende og udgjorde et tillæg til den ordinære landgilde. Småredsler blev stedse mere almindelige, således kan det nævnes, at en gård i Årup på Hannæs (Hanherred) i 1439 gav 6 pund korn i skyld (lig 12 tønder)⁴⁵, mens den samme gård ifølge en senere jordebog svarede samme kornlandgilde, men desuden 1 svin og 2 daler gæsteripenge⁴⁶. En gård i det ligeledes oprørshærgede Hillerslev herred (Kåse sogn) betalte 3 pund korn i 1435⁴⁷, og denne ydelse var i jordebogen blevet suppleret med 1 pund smør, 1 svin og 1 1/2 tønde gæsteribyg⁴⁸.

Det er usikkert, om fæstebonden ikke også tidligere havde givet forskellige småafgifter, men det er karakteristisk for senere adkomstbreve, at jordejerne lagde stadig mere vægt på at få disse afgifter skrevet detaljeret ned⁴⁹. Skal man give en bred karakteristik af disse småafgifters størrelse i forhold til landgilden, må den blive, at de kom til at betyde stadig mere for jordejeren, således at skylden ved Middelalderens slutning kun androg halvdelen af de samlede afgifter⁵⁰. Dette

skyldes rimeligvis, at når jordejeren ikke kunne øge sine indtægter ved hjælp af en forhøjelse af landgilden, måtte han finde andre veje. Disse småredsler blev da indførte i jordebogen som kompensation for tidligere indtægtstab og har almindeligvis fungeret som en række nye herlighedsafgifter, der blev gennemtruffet kort efter bonderejsningerne.

Småafgifterne blev sædvanligvis pålignet fæstebønderne enkeltvis (modsat skylden, der fastsattes for hele landsbyen), således at en ny afgift blev indført, når jordejeren fandt, at skatteevnen hos bonden var steget tilstrækkeligt⁵¹. Om denne forskel i påligningen af henholdsvis landgilde og småbede og småredsler kan have spillet en rolle under rejsningerne er svært at vurdere, men når forhøjelsen af kornlandgilden skulle påtvinges hele landsbyen, er det rimeligt at regne med, at bønderne i højere grad ville stå sammen mod et sådant foretagende. Det har derimod været lettere for jordejerne at gennemføre forhøjelser overfor de enkelte fæstere, der i sådanne tilfælde næppe kunne regne med støtte fra landsbyens øvrige beboere, også fordi disse afgifter var relativt ubetydelige hver for sig.

At de begyndende herlighedsafgifter, dvs. småredsler for benyttelse af skov, jagt, fiskevand, forstrandsret, lyngslet osv. har umiddelbar tilknytning til oprørsårene sandsynliggøres af de samtidige dokumenter. Det har allerede under omtalen af urolighederne i Vends herred på Fyn været anført, at en af de overtrædelser, bønderne havde gjort sig skyldige i under oprøret, var brug af andre mænds fiskevand, ligesom jagtretten blev berørt i erklæringen⁵². Kort efter rejsningernes sammenbrud fremkom forordningen om Lollands agerbrug; en forordning, der senere skulle blive kendt som »Lollands Vilkår«. Heri fremgår det tydeligt, at jordejerne mere rigoristisk end tidligere holdt på retten til fiskevand, skovhugst, jagt etc.⁵³. Det synes i det hele taget at være et fællestræk for Nordeuropa, at jordejerne under landbrugskrisens stabiliseringsfase begyndte at formulere og overvåge deres juridiske rettigheder i skove, enge og fællede og derigennem skabe grundlag for senere at kunne omsætte disse rettigheder i mere eller mindre fikserede afgifter for fæstebønderne⁵⁴. Det

synes således særligt at være i de afgifter, som blev pålignet enkeltvis, at forhøjelserne er sket, mens det derimod stort set lykkedes for bønderne at sætte en stopper for forsøg på at hæve landgildens niveau.

(V, 4) Indførelsen af den fulde bispetiende

En ny afgift blev med sikkerhed indført i umiddelbar forbindelse med bonderejsningerne, idet de fynske og jyske bisper ved kong Kristoffers kroning i Ribe i januar 1443 fik gennemført den fulde bispetiende, som højgejstligheden i en år-række havde søgt at få den jyske og fynske almue til at yde. Tiendedommen blev en »manifestation af prælaternes magt«, som Skyum-Nielsen udtrykker det, og det var ikke alene bønderne, men også sognepræster og klostre, der kom til at føle højgestlighedens nye økonomiske politik⁵⁵. Såvel Fabricius som Skyum-Nielsen har dog set bispetiendeforordningen på baggrund af de nordjyske bønders nederlag på Sct. Jørgensbjerg i 1441⁵⁶, og rigtigt er det da også, at den fulde bispetiende helt lå på linje med den politik, man i oprørsårene fra jordejernes side havde ført overfor landbefolkningen. Man kan så stille det spørgsmål, om man allerede under rejsningerne havde søgt at få gennemtrumfet den fulde bispetiende, hvilket kunne være medvirkende til bøndernes angreb på gejstligheden. Der findes imidlertid ikke noget sikkert vidnesbyrd, der umiddelbart kan slutte forbindelsen mellem bondeopløb og bispetiende, men allerede i 1437 ser man dog, at det er lykkedes Aarhusbispen at få den fulde bispetiende af Voer sogn⁵⁷.

Modsætningen mellem de jyske bisper og landbefolkningen i årene omkring bondeoprørene fremgår desuden af et brev fra ærkebiskop Hans Laxmand til Baseler-konciliet, hvor det ses, at i det mindste biskop Thorlav af Viborg ikke var populær i den jyske almue. Ærkebispen anmoder derfor om at få ombyttet biskop Jens i Oslo og biskop Thorlav i Viborg, fordi de to bisper næsten dagligt måtte reddes fra voldelige overgreb fra almuen, og de til tider var tvungne til at holde sig borte for ikke at ophidse almuen⁵⁸. Dette brev er

aftrykt i *Diplomatarium Norvegicum*, hvor det henføres til årene 1437–38. Til dette har Halvdan Koht meget rimeligt indvendt, at brevet må være senere, idet biskop Thorlav først kom til Viborg i 1438, og det i øvrigt fremgår af dokumentet, at begge bisper har siddet i deres embeder »i lange tider« (per longa tempora). Koht konkluderer, at »det er rimeligt, at brevet er skrevet i 1441, da bønderne i Nordjylland gjorde oprør mod herrerne og bisperne«⁵⁹. Nu fremgår det ikke af brevet, at hadet til biskop Thorlav direkte havde givet anledning til egentlige bondeoprør, selv om de voldelige angreb kunne tyde herpå. Trods dette er det dog ikke muligt at slutte, at det netop har været forsøgene på at gennemføre den fulde bispetiende i Viborg Stift, der havde dannet baggrund for konfrontationerne.

Ved kroningen i Ribe i januar 1443 deltog biskop Thorlav imidlertid sammen med sine fire kolleger i en klage, hvori det hed, at de mod al kirkeret kun modtog en biskopsgave på en femtendedel i stedet for den fulde bispetiende. I tiendedommen tog kong Kristoffer højgejstlighedens parti overfor repræsentanter for den verdslige adel, bl.a. Erik Nielsen Gyldenstjerne, Eggert Frille og Claus Rønnow, der her optrådte på almuens vegne. De holdt fast ved biskopsgaven, som de mente var den hævdvundne ydelse på Fyn og i Jylland⁶⁰. Når aristokratiet her stod på almuens side, skyldtes det nok, at adelen havde indset, at gennemførelsen af en ny byrde så tæt på opløbene i årene 1438–1441 måtte være betænkeligt, og at afgiftsoprævningen ville blive særdeles vanskelig. Endnu vigtigere har det nok været, at tiendeforordningen ville ramme også adelens egne bønder, der således mistede en del af den skatteevne, herremændene i årene forud havde forsøgt at udnytte til egen fordel. Skyum-Nielsen har da også påvist, at skønt gennemførelsen af den fulde bispetiende var en sejr for højgejstligheden, var det dog en sejr med alvorlige modifikationer, for det synes at have været overmåde svært at få bønderne og adelen til at respektere forordningen. Mange steder i Ribe og Odense Stift har man således fortsat med at yde biskopsgaven og dermed negligeret påbuddet om bispetiende⁶¹.

(V, 5) *Ekstraordinære afgifter og ulovligt gæsteri*

At det ikke blot var gennem forhøjelser af fæstebøndernes sædvanlige skatter og ved indførelsen af nye byrder, de jord-ejende stænder kunne forøge deres indtægter, fremgår af et privatbrev fra den Steen Basse⁶², som bønderne i Nyborg Len i 1433 beskyldte for »usædvanligt pålæg og uret«⁶³. Det pågældende privatbrev, der sandsynligvis stammer fra 1420-erne, angår Steen Basses privatgods på Sjælland og er stilet til hans foged Otte Foss, der anmodes om at forsøge at få fæstebønderne til at yde en ekstraordinær hjælp til hr. Steens underhold, da han sidder i Stargard i Pommern og mangler penge⁶⁴. Der er altså i dette tilfælde tale om en usædvanlig afgift, der lå helt udenfor de hævdede byrder, og som således ikke var tænkt som en varig forhøjelse af afgiftsniveauet, mens det er vanskeligere at sige om en sådan ekstrahjælp senere kunne etableres som en almindelig ydelse⁶⁵.

Af brevet fra Steen Basse til Otte Foss fremgår det endvidere, at Steen Basse har forudset den mulighed at anmodningen om en ekstrahjælp fra fæstebøndernes side kan støde på vanskeligheder. I brevet nævner han derfor også en alternativ mulighed for at skaffe penge, nemlig at låne dem hos Peder Oxe. Det måtte så være op til Otte Foss at vurdere, hvor hårdt man skulle anmode bønderne om den ekstrahjælp, hvilket naturligvis i konkrete situationer kan have givet anledning til konfrontationer. Steen Basse-eksemplet viser imidlertid også, at det for herremænd var muligt at bede om en ekstraordinær afgift i lighed med kronens udskrivninger af ekstraskat. Hvor almindeligt en sådan praksis har været er det straks sværere at afgøre, men det må antages, at det har været lettere at få en sådan ekstrahjælp gennemtrumfet end en varig afgiftsforhøjelse, således at denne praksis har været almindelig. Sandsynligt er det dog at begge fremgangsmåder har været taget i anvendelse hver for sig afhængig af bøndernes villighed og modstandskraft.

Brevet kaster tillige lys over landefredsforordningens bestemmelser angående de privilegerede stænders underfogeder

Tyranniske fogeders hårdhed og udpresning.

og disses praksis overfor almuen, hvor man nærmest får det indtryk, at opløbene på adelens og gejstlighedens gods alene er udsprunget af disse underfogeders ulovlige beskatning og gæsteri. Men af Steen Basses brev ses det, at kravet om et usædvanligt pålæg kommer fra herremanden, mens underfogeden Otte Foss skal føre det ud i livet, hvorfor det måtte blive ham almuens klager rettedes mod.

Nu kan det vel næppe betvivles, at der har været uretfærdige underfogeder, men af to andre samtidige dokumenter, der behandler forholdet jordejere-underfogeder, kan det ses, at klager mod sidstnævnte skyldes, at vedkommende ikke har gjort regnskab og tiltaget sig en større del af herremandens ret, end de kunne tilkomme. Således bebrejdede samme Steen Basse i maj 1442 sin foged på Lykkesholm i Nyborg Len, Claus Iversen, at denne havde snydt med regnskabet, og ikke havde afleveret det han havde fået ind, mens fogeden forsvarede sig med at han faktisk ikke havde oppebåret mere⁶⁶. Det andet eksempel på anklager mod en underfoged er det allerede nævnte fra Ågård i Hanherred, hvor Niels Pedersen Gyldenstjerne vidnede, at fogeden Jes Jyde var flygtet og havde taget regnskabet med sig uden at have gjort hverken ret eller skel, og Niels Pedersen Gyldenstjerne nævner, at Jes Jydes fogedpraksis i lang tid havde været ulovlig, hvilket igen havde medført direkte ødelægning af fæstegårde på

Ågård gods⁶⁷. Men hvis det sidstnævnte ikke var sket med Niels Pedersens vilje, er det besynderligt, at underfogeden ikke forlængst var fjernet. Alle bebrejdelserne mod Jes Jyde fremkommer først, da han har taget sin del af indtægterne. Det må derfor være rimeligt at antage, at Niels Pedersen Gyldenstjerne har haft kendskab til den uretmæssige beskatning, men ikke har grebet ind så længe det kom ham selv tilgode. Materialet til at belyse underfogedernes rolle er spinkelt, men det ovennævnte peger dog i retning af, at herremændene i vid udstrækning selv har stået bag de krav om usædvanlige skatter, som underfogeden så blev sat til at føre ud i livet, hvorfor de også ofte blev mål for almuens vrede.

I Steen Basses brev til Otte Foss antydes et andet tema, der synes at have været medvirkende til den sociale uro i perioden. I brevet anmodes Otte Foss nemlig om at hindre, at der bliver gjort hans fæstebønder uret af andre mænd, hvis det er muligt for fogeden at imødegå sådanne overgreb. Det fremgår ikke entydigt, hvad Steen Basse har tænkt på, men der må enten hentydes til andre herremænds voldsgæsteri eller tiltagen sig retten til Steen Basses fæsteres afgifter, altså de samme forhold, der er medtaget i landefredsforordningens bestemmelse, at fogederne herefter skal leve kærligt med hverandre og lade sig nøje med lov, ret og skel og ophøre med ulovlig gæstning⁶⁸. Et samtidigt eksempel på, at man ikke lod sig nøje med »lov, ret og skel« kendes fra Sjælland, hvor Johan Bjørnsen Bjørn hvert år med magt hentede landgilden fra Jens Stigsens gods, skønt denne havde fået et rigens brev på, at han var lovlig indført⁶⁹, men hvorledes dette har påvirket bønderne er svært at afgøre. Derimod kan der ikke være tvivl om, at voldsgæsteriet har spillet en fremtrædende rolle i jordejernes forsøg på at forøge deres indtægter og dermed også for almuens protest. Det er allerede nævnt, at landefredsforordningen behandler ulovligt gæsteri på linie med den ulovlige beskatning, og også i lensbreve fra tiden umiddelbart efter bonderejsningerne, er gæsteriet for første gang medtaget. Således i det ovennævnte lensbrev fra Roskilde-bispens gods, hvor den nye bispelige lensmand må love »ikke at forhøje landgilden eller pålægge bønderne nogen

uvant byrde og ej gæste dem uskellig«⁷⁰. Men gæsteriet synes ikke at have været begrænset til herremandens egne fæstere, idet et andet lensbrev fra tiden kort efter rejsningens ophør meddeler, at to lensmænd ikke må gæste hinandens vornede⁷¹.

Gæsteriet af bondejord havde nok været kendt i højmiddelalderen, men der hersker blandt forskerne enighed om, at det i særlig grad var i 1400-tallet, at det virkelig blev af økonomisk betydning for jordejerne⁷². At gæsteriet eksisterede som institution under rejsningerne fremgår af landefredsforordningen, selv om gæsteriet fortsat var en noget ubestemt ydelse⁷³. Man ser dog i voldsgæsteriet i oprørsårene de første tegn på en bevægelse hos de privilegerede stænder til at udvide og udnytte deres gæsterirettigheder⁷⁴. Når det i særdeleshed var dette område jordejerne betrædte for at øge deres indtægter, må det skyldes, at det var lettere at opnå øgede indtægter gennem gæsteri hos en enkelt bonde end ved at tvinge hele landsbyen til at svare en større landgilde. Forøgelsen af gæsteriet kan således have fungeret som kompensation for, at de faste afgifter kun i ringe grad lod sig hæve.

Det var et fællestræk for alle tre nordiske lande, at der gradvist skete en forøgelse af gæsteriet, og allerede i 1424 er denne byrde i Tønsberg i Norge afløst af en fast afgift, det såkaldte »hesteløb«⁷⁵, og også i Danmark førte det for bonden stadig mere belastende herregæsteri til egentlige afløsningsafgifter. Denne fiksering skete dog først sent i det 15. århundrede, hvor man f.eks. i 1497 på Esroms kloster gods ser, at gæsteriet er erstattet af en fast afgift på to tønder havre⁷⁶. At gæsteriet på langt sigt førte til nye afgifter betyder dog ikke, at man deraf kan slutte, at herremændene forøgede gæsteriet bevidst for senere at få etableret en ny afgift, men snarere, at det på denne måde var muligt at skaffe ekstraintægter. Når man således i landefredsforordningen ser, at kong Kristoffer netop forsøger at forhindre voldsgæsteriet, kan det kun betyde, at dette i særlig grad har været medvirkende til almuens raseri mod de jordejende stænder, og denne antagelse bekræftes af lensbrevene fra umiddelbart efter 1441, hvor der netop er taget skridt til at forhindre

gentagelser. Disse forsøg fra lovgivningsmagtens side på at sætte en stopper for den provokerende praksis havde dog kun ringe effekt, og i årene efter bondeoprørene hører man stadig om voldsgæsteri af fæstebønder, også af andre adelige vorrede⁷⁷.

(V, 6) Vornedskabets indførelse

Bonderejsningerne i 1438–1441 var udtryk for en forringelse af bondens økonomiske og sociale status, idet de jordejende stænder ikke længere var tvunget til at lette bondens byrder for at beholde jordbrugerne. De kunne begynde at genvinde noget af det tab, landbrugskrisen økonomisk havde medført, men det regulerede forhold mellem produktionsjord og brugere bevirkede, at jordejerne endelig kunne få gennemført bestemmelser, der sikrede, at jorddyrkerne blev på deres fæstegods og ikke mere blot vilkårligt kunne fraflytte en gård og dermed lægge den øde.

I denne landbrugskrisens stabiliseringsfase ser man da også de første tegn på vornedskabet, da den lollandske adel sammen med Odense-bispen og høvedsmændene på Ravnsborg og Ålholm i 1446 vedtog den såkaldte »Lollands Vilkår« på Lollandsfar landsting⁷⁸. I denne forordning ser man første gang en bestemmelse, der forpligtede bonden til at blive på det sted, hvor han var født, og en sådan bestemmelse fik den betydning, at den skabte en ret for husbonden til at søge ham tilbage, hvis bonden ikke ville efterkomme nævnte forpligtelse⁷⁹. Dette er vornedskabet i den betydning, man kendte det i de følgende århundreder. Når man før havde talt om vornede, havde man ment, at den omtalte bonde stod i et beskyttelses- eller et tjenesteforhold overfor en herremand⁸⁰.

Tanken om således at kunne stavnsbinde bønderne havde allerede været fremme tidligt under landbrugskrisen, og i 1380 behandlede rigsrådet planer om at gennemføre en ovenikøbet særdeles rigoristisk stavnsbinding, men planerne måtte skrinlægges, fordi der stadig var alt for mange ødegårde til, at man havde nogen mulighed for at holde bønderne fast på et bestemt jordlod⁸¹. Et mindre vidtgående skridt i

samme retning blev taget i dronning Margrethes landefredsforordning fra 1396, der indeholdt en bestemmelse om, at en fæstebonde, der ville forlade sin gård, måtte betale den såkaldte »førlov« til husbonden, før det kunne tillades. Erslev har påvist, at denne afgift androg godt et halvt års landgilde⁸², og den må have virket som bremse på den store mobilitet af jordbrugere, der prægede landbrugskrisens værste år, i det 15. århundredes første årti⁸³.

Det var først da rammerne for dansk landbrugsproduktion i midten af det 15. århundrede var formindsket så kraftigt, at antallet af jordbrugere kunne udfylde disse, at der blev muligheder for at indskrænke bøndernes bevægelsesfrihed gennem den følgende udvikling af vornedskabet, og »Lollands Vilkår« bliver da også af C. A. Christensen opfattet som et vidnesbyrd på den genoprettede balance⁸⁴. I »Lollands Vilkår« er det særlig artikel 11, som har påkaldt interessen, idet den går ud på, at ingen sund og rask mand må have lov til at forblive husmand, men er tvunget til at overtage en selvstændig gård, hvis godsejeren på sin jord har en ødegård. Hvis jordejeren ikke kunne forsyne husmanden med en gård, skal kongens foged skaffe ham hus og jord på krongodset og betale førloven til den tidligere husbond. Der synes i denne artikel at ligge en forpligtelse for bonden til at arbejde på en ganske bestemt måde og vigtigere også på et bestemt sted. Det er godsejeren, som har første krav på bonden, men efter ham kronen, og dette krav indtræder, så snart bonden ikke dyrker jord.

Nu blev vornedskabet som bekendt kun udstrakt til at gælde indenfor Sjællandske Lovs gamle område, hvilket vil sige Sjælland, Lolland, Falster, Møn og Bogø⁸⁵. Steenstrup mener, at dette skyldes en større ødegårdsprocent her⁸⁶, men nyere forskning søger snarere forklaringen i det stik modsatte forhold, at det netop var på Sjælland, at ødelægningen var mindst, hvilket bevirkede, at det faktisk overhovedet var muligt at holde på bønderne⁸⁷. Der kan ikke herske tvivl om, at vornedskabet betød en forringelse af bondens sociale kår og således i en større sammenhæng var et resultat af den samme økonomiske udvikling, som også bonderejsningerne

udsprang af. Hvorvidt forsøg på at fastholde dem har haft direkte betydning i forbindelse med de danske bondeopløb er det umuligt at afgøre, men den svenske Strengnæs-forordning fra 1437, hvis formål var at regulere landbruget og forhindre nye opstande blandt bønder og bergsmænd, indeholdt en bestemmelse om, at alle fæstebønder, der under rejsningerne var flygtet til købstæderne, skulle drage tilbage til deres gods og genoptage deres tjeneste⁸⁸. Dette falder i tråd med »Lollands Vilkår« og viser, at også i Sverige blev godsejernes stilling forbedret i forholdet til jordbrugerne.

(V, 7) Noter

1. Kong Kristoffers Landefredsforordning aftrykt i Aarsberetning V s. 59.
2. Ibid. s. 53.
3. Anna Hude, Aktstykker s. 10.
4. Aarberetning V s. 60.
5. Fabricius, op. cit. s. 510.
6. Skyum-Nielsen, op. cit. s. 44.
7. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. s. 511.
8. Bertil Waldén, op. cit. s. 338.
9. Jerker Rosén, op. cit. s. 282.
10. Halvdan Koht, op. cit. s. 30.
11. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. s. 512.
12. Ibid. s. 510.
13. Aarsberetning V s. 60.
14. Erik Ulsig, op. cit. s. 331.
15. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosetning« s. 15.
16. P. Rønn-Christensen, »Skyld og Skat« s. 88.
17. Erik Ulsig, op. cit. s. 331.
18. J. Steenstrup, »Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid« s. 704.
19. Vedrørende Svend Gissels diskrepens se ovenfor.
20. E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 227.
21. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosetning« s. 23; Ladewig Petersen, op. cit. s. 226f; Poul Rasmussen, »Landgilde« sp. 206.
22. P. Rønn-Christensen, »Skyld og Skat« s. 88; C. A. Christensen, »Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods« s. 237; E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 237.
23. Poul Rasmussen, »Bestemmelse af Mark Guldtal« s. 179.
24. William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 528.
25. Erik Ulsig, op. cit. s. 340.
26. Om sådanne reguleringer se Poul Rasmussen, »Landgilde« sp. 206.
- 27.- Reg. 2. rk. 3912.

28. Rep. 1. rk. 7205.
29. Eksempel på lensbreve fra tiden før bondeoprørene se Harsyssel Diplomatarium doc. 25 s. 27.
30. Rep. 1. rk. 7223.
31. Se f.eks. Rep. 1. rk. 7755.
32. P. Rønn Christensen, »Skyld og Skat« s. 91.
33. Poul Rasmussen, »Bestemmelse af Mark Guldtal« s. 179.
34. C. A. Christensen, »Krisen på Slesvig Domkapitel« s. 237f.
35. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosetning« s. 15.
36. Skema over disse forhold hos C. A. Christensen, »Krisen på Slesvig Domkapitel« s. 239.
37. Erik Ulsig, op. cit. s. 342.
38. Ibid. s. 343.
39. P. Rønn Christensen, »Skyld og Skat« s. 140.
40. Erik Ulsig, op. cit. s. 332.
41. Ibid. s. 333.
42. Ibid. s. 351.
43. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie s. 471.
44. William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 445f.
45. Dueholm Diplomatarium s. 3.
46. J. Steenstrup, »Fæstebondens Retsforhold« s. 711.
47. Dueholm Diplomatarium s. 119f.
48. J. Steenstrup, »Fæstebondens Retsforhold« s. 712.
49. E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 230.
50. Erik Ulsig, op. cit. s. 334.
51. P. Rønn Christensen, »Skyld og Skat« s. 140.
52. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. s. 511.
53. Aarsberetning V s. 62.
54. E. Ladewig Petersen, op. cit. s. 226.
55. Skyum-Nielsen, op. cit. s. 38.
56. Fabricius, op. cit. s. 511f; desuden Skyum-Nielsen, op. cit. s. 38.
57. ÆA I s. 181.
58. Diplomatarium Norvegicum 7, I s. 406.
59. Halvdan Koht, op. cit. s. 32.
60. Weibull, Dipl. Dioc. Lund. III s. 252 CCXLVI.
61. Skyum-Nielsen, op. cit. s. 93f.
62. Rep. 1. rk. U586.
63. ÆA IV s. 217.
64. Jens E. Olesen, op. cit. s. 562 note 47.
65. Hvilket var sket med den ekstraordinære krigsskat i Norge.
66. Rep. 1. rk. 7246.
67. Rep. 2. rk. 499.
68. Aarsberetning V s. 59.
69. Eline Gøyes Jordebog s. 268.
70. Rep. 1. rk. 7205.
71. Rep. 1. rk. 7755.

72. Skyum-Nielsen, »Gæstning« sp. 11; William Christensen, Dansk Statsforvaltning s. 491.
73. Erik Ulsig, op. cit. s. 338.
74. Skyum-Nielsen, »Gæstning« sp. 11.
75. H. Bjørkvik, »Fodring« sp. 14.
76. Erik Ulsig, op. cit. s. 338.
77. Eksempler se Rep. l. rk. 7703 & 7705.
78. Aarsberetning V s. 62.
79. J. Steenstrup, »Vornedskabet hos den danske Bonde« s. 353.
80. Ibid. s. 344.
81. C. A. Christensen, »Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur« s. 310.
82. Kristian Erslev, »Førlov og dens Størrelse« s. 73.
83. Om denne mobilitet se C. A. Christensen, »Ændringer i landsbyens« s. 306.
84. C. A. Christensen, »Ødegårde og ny bosætning« s. 23.
85. J. Steenstrup, »Vornedskabet hos den danske Bonde« s. 402.
86. Ibid. s. 408.
87. C. A. Christensen, »Ændringer i landsbyens« s. 313.
88. J. Steenstrup, »Vornedskabet hos den danske Bonde« s. 364.

VI. Konklusion

Den økonomiske baggrund for den sociale uro i midten af det 15. århundrede var den stabiliseringsfase landbrugskrisen i Nordeuropa var gået ind i. Set i en større sammenhæng må man derfor sige, at bonderejsningerne i 1438–1441 var et resultat af denne udvikling. Fasen var karakteriseret af et mere ligeligt forhold mellem produktionsjord og jorddyrkere, hvilket betød en mulighed for jordejerne til at kompensere for de tab ved landgildenedgang og ødelægning, som krisen havde påført dem. Modsat havde landbrugskrisen virket til fordel for almuen, der gennem et århundrede kun havde oplevet afgiftslettelser og forbedrede sociale kår, og bønderne måtte derfor opleve presset fra jordejerne som ekstra hårdt, når de i en længere periode havde haft forventninger om yderligere forbedringer eller i det mindste en bevarelse af status quo.

Dette var naturligvis økonomiske årsager, som ikke i samtiden lod sig iagttage. Kong Kristoffer, der gennem sin landefredsforordning skulle sikre gentagelser, kunne alene se virkningerne, hvorfor forordningen måtte vende sin brod mod de kronens og adelens fogeder, der uretmæssigt forøgede deres indtægter gennem ulovlig beskatning og ulovlig gæsteri. Men i lige så høj grad måtte kronens vrede rettes mod den almue, der havde ovovet at sætte sig op mod herrer og husbonder og nægtet at svare deres afgifter. Kong Kristoffer var tvunget til at give et ærligt billede af rejsningerne, hvis nye opløb skulle forhindres, og man kan se, at også samtiden har forklaret oprørene som et sammenstød mellem jordejere og fæstebønder om ydelsernes niveau. Denne vurdering bliver bekræftet af såvel Vendsherredserklæring som »bondebestemmelserne« i forliget mellem hertug Adolph og rigsrådet, der har det til fælles, at de ikke var led i en politisk agitation.

Det overvejende sociale indhold i oprørene i hele Norden bestyrkes af overensstemmelse i de overleverede dokumenter, f.eks. mellem Vendsherredserklæringen og Strengnæsforsordningen. At det faktisk drejede sig om udslag af de samme bagvedliggende konjunkturer fremgår utvetydigt af, at kong Kristoffer i 1442 kan udsende enslydende landefredsforordninger for Danmark, Norge og Sverige.

På baggrund af det danske materiale må det endvidere konkluderes, at det øgede pres fra jordejerne var karakteriseret ved en forøgelse af gæsteriet og voldgæsteriet, som på længere sigt førte til en fast gæsteriafløsning. Når det i særlig grad var på dette punkt herremændene satte ind, må det skyldes, at det var lettere at øge sine indtægter på denne måde overfor den enkelte bonde end at få ændret de sædvanlige afgifter. Man ser da også, at fæstebondens centrale afgift, skylden eller landgilden, efter 1440 forblev stort set konstant, og at det således ikke er lykkedes for jordejerne at få kompenseret for den nedgang, der var sket i århundredet før. Lensbreve fra tiden umiddelbart efter rejsningerne peger i retning af, at landgilden faktisk var blevet forsøgt hævet, men at sådanne forsøg havde mødt modstand. Det kan i det mindste fastslås, at den regel som senere etableredes i dansk landbrug, at landgilden lå fast, må have sit udgangspunkt i tiden for rejsningerne. Forklaringen på, at landgilden kun vanskeligt lod sig hæve, må dog også ses i sammenhæng med, at skylden pålignedes hele landsbyen, og at ændringer derfor involverede alle byens bønder, hvilket ikke kan have gjort forsøg på forhøjelser lettere. Ved pengelandgilden, der reguleredes overfor den enkelte fæster, ser man da også, at det her flere steder er lykkedes for jordejeren at få bonden til at betale inflationen. Den store uregelmæssighed, hvormed disse inflationsreguleringer er foretaget, tyder på, at ikke alle bønder har opfattet sådanne nominelle ændringer som sædvanlig beskatning. Det er dog ikke muligt direkte at sætte disse reguleringer i forbindelse med opløbene, men området synes at have været kontroversielt.

Set i et større europæisk perspektiv er det interessant at konstatere, at Rodney Hiltons observation omkring jagt- og

Agerjorden klargøres.

fiskerirettigheder også synes at have spillet en væsentlig rolle under de danske rejsninger. Dette fremgår af Vendsherreds-erklæring, hvori jordejerne mere rigoristisk end tidligere overvågede deres rettigheder. Undersøgelserne har da også vist, at netop herlighedsafgifterne blev det område, godsejerne satte ind på, da det blev klart, at landgilden kun vanskeligt lod sig hæve. Indførelsen af den fulde bispetiende i de fire nørrejske stifter samt Odense Stift må ses i direkte forbindelse med de jyske bønders nederlag. Både fra Børglum og Ribe Stift er der efterretninger om angreb på gejstligt gods og heller ikke Viborg-bispen Thorlav har været vel lidt af almuen. Skønt man ikke direkte har vidnesbyrd derom, vil det være rimeligt at antage, at bispestolene også tidligere end i 1443 forlangte den fulde bispetiende, og når man ser, at almuen mange steder negligerede påbuddet fra Ribe, må denne bispetiende have været anset for usædvanlig beskatning.

Generelt for afgiftsniveauet kan man sige, at tiden omkring 1440 betegner starten på en jævn og gradvis forhøjelse af den samlede byrde for almuen. Denne forringelse af bondens sociale status understreges af, at man i 1446 ser de første tegn på vornedskab indenfor Sjællandske Lovs område. Foruden ændringer i den sædvanlige beskatning kan man regne med, at helt ekstraordinære byrder udenfor det almindelige afgiftssystem har spillet en rolle som anledning til almuenes oprør.

Dette har drejet sig om såvel ekstraskatter til kronen som ekstraordinære afgifter til herremanden eller til dennes foged. Oprørene i 1438 til 1441 ligger således her helt på linje med de tidlige danske bondeoprør, hvor det dog sjældent har drejet sig om forsøg på forhøjelser af de sædvanlige ydelser.

Angående spørgsmålet, hvem rejsningerne var vendt imod, kan det med sikkerhed siges, at almuen rettede sin vrede mod alle afgiftskrævende myndigheder, kronen, adelen og kirken. For bønderne måtte det være vanskeligt at skelne, da adelsmænd kunne fungere som kronens lensmænd, bispe- lige lensmænd og private godsejere samtidigt, og almuens aktion måtte derfor altid ramme det afgiftskrævende led. Da bisperne også kunne have kongelige len, synes forholdene at have været så sammenflettede, at spørgsmålet om i hvilken funktion adelsmanden påkaldte sig bøndernes vrede forekommer illusorisk, især da der i tiden var en stigende tendens til ikke at skelne mellem private og offentlige krav. Det må derfor tillige slås fast, at alle kategorier af bønder deltog i rejsningerne på lige fod som en reaktion mod et generelt pres fra jordejerne. At selvejerbønderne skulle have spillet en særlig rolle kan vanskeligt påvises, idet oprørene forekommer i alle landsdele uanset hvor stor en del af landbefolkningen, der var selvejere.

Bortset fra Hernik Tagesens deltagelse i den nordjyske rejsning har det ikke været muligt at se om adelsmænd i videre omfang skulle have deltaget eller stået i spidsen for oprørene. Dette udelukker naturligvis ikke, at lavadelsmænd kan have sluttet sig til bevægelsen på baggrund af lokale interessekonflikter. Såvel »bondebestemmelserne« i forliget med hertug Adolph som indholdet i Vendsherredserklæringen synes dog at vise, at der faktisk ikke har været lavadels- elementer i de danske bonderejsninger. I overensstemmelse med den traditionelle oprørspraksis ser man da også i oprørene omkring 1438 bønderne som selvstændigt agerende uden ledere fra andre klasser. Igen sker forhandlinger og beslutninger på tinge, f.eks. de jyske bønders forhandlinger med biskop Thorlav, den selvstændige henvendelse til hertug Adolph, ligesom bønderne direkte under det første oprør

sender deres klager til Erik af Pommern. Alt dette tyder på en betydelig grad af organisation og kommunikation mellem landbefolkningen i de forskellige områder, i overensstemmelse med den traditionelle oprørspraksis.

Hverken Vendsherredserklæringen, »bondebestemmelserne« eller landefredsforordningen nævner noget om, at bønderne skulle have haft andre mål end bevarelsen af de traditionelle friheder, dvs. modstanden mod afgiftsforhøjelser og ekstraordinære byrder. Derimod forekommer muligheden af, at bønderne skulle have haft rigspolitiske mål, i dette tilfælde Erik af Pommerns genindsættelse ringe, idet den sociale uro allerede kan konstateres før hans afrejse. Derimod er det muligt, at kong Erik kort før sin afrejse har lovet kronens fæstere på Sjælland skattelettelse, men når rejsningerne blusser op kort efter hans afrejse, ikke alene på Sjælland, men i hele landet, må det skyldes, at kontrollen med lensstyrelsen nu helt er forsvundet på et tidspunkt, hvor det var muligt for godsejerne at forøge deres indtægter. Ligevægten i det danske samfund blev kongens afrejse forstyrret, således at det politiske tomrum åbnede op for sociale konflikter. Desuden må det fastholdes, at intet tyder på, at Erik af Pommern i tiden 1439–1441 aktivt har tilskyndet almuen til oprør. Når den jyske almue i foråret 1439 søger værn hos hertug Adolph, fordi kong Erik ikke længere kunne opfylde sin funktion som bøndernes værnsherre mod højadelen, viser det tværtimod, at almuens veneration for kongen ikke har stukket særlig dybt. Formålet for den jyske almue var alene at skaffe sig forsvar mod godsbesiddernes ulovlige beskatning, ikke at få kong Erik tilbage eller hertug Bugislav valgt til konge.

Af begivenhedsforløbet i forsommeren 1441 fremgår det, at Erik af Pommern intet har haft med den nordjyske rejsnings udbrud at gøre og først sent fik kendskab til oprørets voldsomhed. Da det samtidigt er blevet påvist, at Henrik Tagesen var jordejer i de oprørske herreder og kun lokalt kendt, kan det yderligere ramme en pæl gennem en forbindelse mellem ham og kong Erik på Gotland. Mere sandsynligt er det, at Henrik Tagesens motiver til at stille sig i spidsen for

bondehæren har været af lokal beskaffenhed som en reaktion mod andre godsekspanderende adelsslægter.

Rejsningerne i årene 1438–1441 har således været den samlede almues reaktion mod et økonomisk pres fra de store godsbesiddere, og oprørenes voldsomhed er blevet yderligere forstærket af den urolige politiske situation, hvor kongemagtens kontrol med de aristokratiske godsherrer var svækket. Oprørene falder helt i tråd med en traditionel oprørspraksis i dansk middelalder, hvor organisation og kommunikation knyttede sig til bøndernes selvstændige politiske optræden på tinge og hvor målene som også Hilton fremhæver primært var bevarelsen af de traditionelle friheder. Det centrale element i denne traditionelle frihed var her som i de fleste andre oprør, friheden for at blive pålagt nye eller forhøjede afgifter og byrder.

VII. Forskningsoversigt

(VII, 1) Den huitfeldske behandling

Som nævnt har forskningen kun i ringe omfang beskæftiget sig med de danske bonderejsninger i perioden 1438–1441, og de få og spredte behandlinger er i udpræget grad koncentreret om den vendsysselske rejsning i forsommeren 1441 og bondehærens blodige nederlag på Sct. Jørgensbjerg i juni 1441. Et fællestræk ved forskningen er den ringe vægt årsagsproblematikken tillægges, mens begivenhedsforløbet i Vendsyssel har opnået en uforholdsmæssig høj prioritet. Den næsten magnetiske tiltrækning det vendsysselske oprør har øvet, stammer utvivlsomt fra den maleriske folkevises og fra Huitfeldts udførlige behandling, der ved præcise talangivelser og deltageres navne har givet folkevisens beretning yderligere liv¹.

Huitfeldts oplysninger blev af afgørende betydning for den senere forskning omkring emnet, og den meget store afhængighed af forlægget gør det rimeligt at tale om »den huitfeldske behandling« som fælles betegnelse for forskningen frem til Knud Fabricius' artikel »Bondeoprøret 1441« fra 1899, selv om der naturligvis gjorde sig mindre forskelle gældende. Afhængigheden af Huitfeldt har gjort det nødvendigt for forståelsen af denne forskning at bringe Huitfeldts beretning som bilag.

Den metodiske fællesnævner for denne gruppe er den store kildeværdi, man tillægger de senere beretninger som folkevisens og Huitfeldts og i mindre udstrækning Christiern Pedersens uden større refleksioner over disses troværdighed. Denne ukritiske holdning må dog ses i sammenhæng med, at ingen af disse »huitfeldske« forfattere primært have beskæftiget sig med bonderejsningerne, men fremkom med synspunkterne i bredere værker eller lokalhistoriske artikler. Den

mest indgående behandling indenfor denne gruppe fremkom i F. H. Jahns »Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne« fra 1835². Jahn antog heri helt Huitfeldts beskrivelse af den vendsysselske rejsning, ligesom dato- og talangivelser accepteredes, som f.eks. oplysningen om, at bondehæren talte 25.000 mand³. Om årsagerne til oprøret antyder Jahn en forbindelse mellem den jyske almue og kong Erik⁴, men tillægger dog denne medvirken fra Erik af Pommerns side knap så megen vægt, som det var tilfældet hos Huitfeldt. Bevægelserne i 1438–39 nævnes kun flygtigt, men Jahn kan dog tilføje oplysninger fra to hidtil ubenyttede dokumenter, nemlig rigsrådets forlig med hertug Adolph i juli 1439 og Vendsherreds erklæring⁵. Betegnende for Jahns metode er det imidlertid, at disse nye oplysninger kun flygtigt refereres⁶, mens det tydeligt fremgår, at beretningernes sammenhængende billede af opstandene går frem for dokumenternes spredte oplysninger. Nyt hos Jahn er oplysningen om, at bondeuroen blussede op igen i 1442⁷.

En sammenfatning af »den huitsfeldske opfattelse« findes hos C. F. Allen, som i »Haandbog i Fædrelandets Historie« ukritisk gengiver »Danske Krønikes« beretning, og afhængigheden er så stor, at Allens behandling til tider nærmer sig en næsten ordret gengivelse⁸. Symptomatisk for Allen er det, at han intetsteds forsøger at undersøge, hvorfor bønderne gjorde oprør. Hos Konrad Barner i »Familien Rosenkrantz' Historie« gøres imidlertid et forsøg på at komme ind på årsagsforklaringer, der ligger ud over bøndernes veneration overfor den fordrevne kong Erik. Barner forklarer bøndernes raseri overfor adel og gejstlighed som udsprunget af nye tiendeydelser og landgildeforhøjelser⁹, men de forklaringer er uden kildebelæg, og Barner i øvrigt følger Jahn og Huitfeldt, er rækkevidden af Barners årsagsforklaring begrænset. Ud fra to hidtil upublicerede dokumenter angående oprørslederen Henrik Tagesen har Barner dog gjort op med Huitfeldts og senere forskeres antagelse af, at Henrik Tagesen førte det våben, som slægten Tornekrands benyttede. På grundlag af dokumenterne slutter Barner, at Henrik Tagesen må have tilhørt slægten Reventlow¹⁰.

Kort før Knud Fabricius' artikel fremkom ved århundredskiftet, gav C. Klitgaard en indgående lokalhistorisk skildring af emnet på grundlag af Huitfeldt, folkevisen og Christiern Pedersen¹¹. Behandlingen af bonderejsningen, der var indeholdt i »Blade af Vendsyssels Historie« adskilte sig fra andre ved stærkere at betone påvirkningen fra hussiterkrigene og Baseler-konciliet, som Huitfeldt også havde nævnt¹². Ellers var det Klitgaards originale bidrag at benytte den endnu levende tradition, der, uanset hvor interessant den er, ikke kan tillægges nogen kildeværdi, idet også traditionen synes påvirket af Tyge Beckers historiske roman »Bondekriegen« fra 1858¹³. Klitgaards store lokalkendtskab kan dog bidrage til en bedre forståelse af selve slagets forløb, men metodisk adskiller han sig ikke fra forgængerne i den lidet reflekterede antagelse af Huitfeldt.

(VII, 2) Fabricius' opgør med »den huitfeldtske behandling«

De tidligere forskeres store afhængighed af Huitfeldt blev da også udgangspunkt for Knud Fabricius' artikel »Bondeoprøret 1441«, der angiveligt var en endeligt opgør med den »huitfeldtske behandling«, for, som Fabricius høfligt udtrykker det, »det er ikke for tidligt, man nu endelig en gang på en ædruelig måde søger at få rede på, hvad det egentlig var der foregik i Danmark i den første halvdel af året 1441«¹⁴. Fabricius har således fra starten fastslået, at det er forløbet af den vendsysselske rejsning i 1441, der primært er undersøgelsens emne mere end det er årsagerne til almuens utilfredshed. Alligevel er artiklen frem til slutningen af 1970-erne blevet standardbehandlingen til såvel opstanden i 1441 som urolighederne forud og er den eneste historiske undersøgelse, der mere indgående har beskæftiget sig med disse oprør.

Som elev af Kristian Erslev slår Knud Fabricius stærkt på de kildektitiske strenge, men alligevel afviger hans metode fra mesterens ved i udstrakt grad at prioritere beretninger på bekostning af de få, men dog eksisterende dokumenter fra samtiden. Dette skyldes vel til dels, at de samtidige dokumenter er såre magre kilder, hvis man først og fremmest

interessere sig for forløbet af slaget på Sct. Jørgensbjerg, men Fabricius har en tydelig tendens til kun nødtørftigt at referere oplysningerne fra dokumenterne i stedet for at analysere dem. Ved behandlingen af den vigtige Vendsherreds-erklæring kommer denne mangel tydeligt frem, idet dokumentet kun får otte linjer, skønt Fabricius selv nævner, at man ud fra erklæringen kan se »den almindelige årsag til urolighederne«¹⁵.

Ved behandlingen og afvejelsen af beretningernes kildeværdi er Fabricius' hovedprincip, at ældre beretninger går forud for yngre. Dette tidskriterium spiller den altovervejende rolle, mens hverken problematikken om beretningens tendens eller affattelsessted på noget sted inddrages. Et eksempel på denne metode findes klart i Fabricius' antagelse af Karlskrønikens beretning som en god kilde til bondeoprørene¹⁶, mens det overhovedet ikke overvejes, hvorledes forfatteren har fået kendskab til de fjerne begivenheder, ligeså lidt som Karlskrønikens stærke antidanske tendens taget i betragtning ved vurderingen. Generelt for Fabricius' metode kan det siges, at han i sin gennemgang af de skriftlige beretninger aldrig undersøger, om forfatteren kan have haft et ældre nu tabt forlæg, og han kommer til blankt at afvise Christiern Pedersen, skønt denne har kendt og benyttet en nu tabt årbog og en ældre version af folkevisen. Derimod er Svanings beretning, som Fabricius selv har fundet frem, helt undtaget denne hyperkritik, således at Svanings beretning fuldstændig accepteres, selv om Fabricius må indrømme, at han ellers er ganske upålidelig¹⁷.

Afvisningen af »den huitfeldske behandling« ud fra tidskriteriet får dog ikke Fabricius til at skrinlægge den almindelige antagelse af, at Erik af Pommern stod bag alle de danske bondeoprør, men nyt hos ham er forsøget på at besvare spørgsmålet om, hvem bøndernes vrede i første række var rettet mod. Således nævnes det under vurderingen af folkevisen, at det er værd at bemærke, at det var kongens gård, der blev brændt af¹⁸. Senere modificeres dette synspunkt, men i en slags konklusion, der tilsyneladende skal gælde bondeop-

rørene som sådan, hedder det, »at det var kongen og de kongelige fogeder, man ville til livs, først derefter søgte man ind på adel og gejstlighed, skønt vel den omstændighed, at så mange af den førstes medlemmer sad i stillingen som kongens foged måtte bidrage til at forplumre forholdet og rette bøndernes raseri mod mere end een fjende«¹⁹.

Hvorvidt man kan tale om et lavadelsoprør eller et socialt oprør fremgår ikke entydigt af Fabricius' artikel, men i omtalen af Henrik Tagesen karakteriseredes denne ikke som en forarmet lavadelsmand, men som velhavende godsbesidder, så det »var ikke trang, som drev ham til at gøre oprør mod Kristoffer, men snarere en gammel forbindelse med Erik«²⁰. Senere fremhæver Fabricius dog, at en del lavadelsmænd tilsluttede sig oprøret i et forsøg på at komme til vejrs og på grund af forarmelse. Denne lavadelens rolle under rejsningen uddybes imidlertid ikke yderligere hos Fabricius og må ses som endnu et forsøg på at erstatte den tidligere opfattelse baseret på Huitfeldt med en ny opfattelse baseret på Svanings beretning. Endvidere betoner Fabricius de vendsysselske bønders frie og selvstændige karakter og mener tilsyneladende, at selvejerbønderne dannede kernen i rejsningerne, idet det om bondehæren hedder, »det var den kraftigste del af almuen, som her norden for lov og ret i rigets udkant har rummet flere selvejere i sine rækker end nogen anden landsdel og slet ingen vornede fæstere«²¹.

(VII, 3) Erslev og de senere synspunkter

At ingen før midten af 1970-erne tog bondeoprørene i årene 1438–1441 op til en ny omfattende behandling skyldes vel nok, at Fabricius selv betonedede kildematerialets sparsomme muligheder. Samme opfattelse kom til udtryk i Kristian Erslevs »Erik af Pommern«, hvor det i noterne hedder, at »kildestederne om bondeopstanden i 1438–39 er sammenstillede af Fabricius i anførte artikel« og »de sparsomme efterretninger om bondeoprøret i Jylland er grundig prøvede af K. Fabricius«²². Denne velvillige omtale af Fabricius kan synes lidt mærkelig, da Erslevs egen fremstilling i »Erik af Pommern«

såvel metodisk som i synet på rejsningernes karakter afviger væsentligt fra Fabricius'. Således vurderer Erslev bondeoprørene ud fra dokumenterne, mens han tillægger beretningerne mindre vægt. I konsekvens heraf påpeger han, at Fabricius tilsyneladende helt har glemt »de mærkelige bestemmelser om bønderne i forliget med hertug Adolph«²³, og tillige benytter han selv et brev fra 1440, der beretter om nye uroligheder på Sjælland, men også dette dokument har undgået Fabricius' opmærksomhed²⁴.

Om selve oprørets karakter udtaler Erslev sig tydeligt, idet han skriver, »men opstanden fik her en helt anden karakter end i naborigerne; misfornøjelsen rettedes ikke mod kongen, men mod »alt klerkeriet og ridderskabet«, mod de fornemme godsejere og mod disse lensmænd, der var blevet deres konge ulydige«²⁵. Angående Erik af Pommerns rolle mener Erslev nok, at han pustede til ilden, men selve rejsningen var et socialt oprør uden lavedelselementer. Ved 1441-rejsningen antager Erslev, at den muligvis var foranlediget af en skatteudskrivning og har på dette punkt sit kildebelæg i Karlskrøniken og fortsætter »at usikre efterretninger vil vide, at kong Erik havde stået bagved også dette sidste oprør«²⁶. Denne sidste oplysning er dog uden kildebelæg og kommer vel egentligt fra Huitfeldt, der således stadig spøger.

I »Danmarks Riges Historie« fastholdt Erslev stort set sit syn på bondeoprørene, skønt Fabricius' vurdering af Henrik Tagesen synes at have gjort indtryk. Han er således hos Erslev blevet til »en ret anset adelsmand, Henrik Tagesen af slægten Reventlow²⁷, hvor det i »Erik af Pommern« blot havde heddet, at »i adelsmanden Henrik Tagesen fandt bønderne en talentfuld fører«²⁸.

Erslev og Fabricius' resultater gik umiddelbart over i de senere bredere behandlinger af Danmarks historie, og synet på rejsningerne ændrede sig stort set ikke før i midten af 1970-erne, ligesom der ikke blev foretaget nogen yderligere forskning omkring emnet. Arup har dog i sin »Danmarks Historie« i højere grad end sine forgængere fremhævet krigsbyrderne som en væsentlig årsag til den sociale uro, ligesom han peger på Erik af Pommerns lidet effektive kontrol med

lensmændene, der »førte til forværring af bøndernes stilling. Bønderne var ganske prisgivne godsejeren, der tillige var lensmand, og som på en gang mødte frem med sine egne private og statens krav til bønderne, uden at det var muligt at sondre mellem dem eller skaffe en sådan sondring anerkendt fra lensmandens side. Nu er det vistnok sandt, at alt dette var følger af Eriks egen slette regering, men så vidt kunne bønderne ikke se«²⁹.

Bortset fra denne vurdering af Erik af Pommerns slette og slappe administration følger Arup i øvrigt helt Erslev og Fabricius. Den samme afhængighed findes hos såvel C. P. O. Christiansen og Erik Kjersgaard i deres »Danmarkshistorier«, hvor dog førstnævnte tilsyneladende har lagt mere vægt på Chtistiern Pedersens beretning og således antager, at mange af de overvundne bønder måtte købe halsløsning ved opgivelse af deres selveje³⁰. Som nævnt behandlede Troels Dahlerup i en sidebemærkning til artiklen »Lavadelens krise i dansk senmiddelalder« også de senmiddelalderlige oprør, der ifølge Dahlerup »i meget høj grad prægedes af storbønder med et ikke ringe islæt af lavadelsmænd og »kirkevasaller, medens vi slet ikke har indtryk af en egentlig proletarbevægelse«³¹.

Opgøret med Huitfeldt og dermed antagelsen af Fabricius/Svaning-versionen er således gennemført i den faghistoriske litteratur, men er knap så gennemført i den lokal- og populærvidenskabelige, hvor man fortsat i vid udstrækning bygger på Huitfeldt. Dette ses f.eks. i de to artiler om 1441-rejsningen, der udkom i forbindelse med 500-året for slaget ved Sct. Jørgensbjerg³². I såvel P. L. Halds som C. Klitgaards artikler blandes oplysningerne fra Huitfeldt og Svaning sammen, ligesom der broderes videre på de spinkle oplysninger om kampens forløb. Begge forfattere er imidlertid enige om at fastholde to slag på Sct. Jørgensbjerg, hvilket dermed er en afvisning af det af Fabricius opfundne slag ved Nørresundby³³.

(VII, 4) Opgøret med Fabricius

Frem til midten af 1970-erne var det således helt Knud Fabricius' synspunkter, der prægede fremstillingerne omkring bondeoprørene. I forbindelse med undervisning i Kalmarunionens historie hos Anders Bøgh blev jeg opmærksom på Fabricius' artikels iøjnefaldende svagheder og valgte bondeoprørene som tema for mit hovedfagsspeciale. Det nye i specialet var væsentligt at knytte bonderejsningerne sammen med den nyere forskning om den senmiddelalderlige agrarkrise og dernæst at gendrive de myter, som Fabricius havde opstillet som erstatning for Huitfeldts. Specialet blev således et opgør med Fabricius' opfattelse af, at bonderejsningerne primært var rettet mod kongemagten, at Erik af Pommern stod bag rejsningerne helt frem til 1441, at adelsmænd spillede en væsentlig rolle i oprørene, at Eske Brok blev dræbt ved et slag ved Nørresundby, at 1441-rejsningen nåede helt ned til Lundenæs og Bidstrup samt at Henrik Tagesen var en velstillet adelsmand, der tilsluttede sig oprøret p.g.a. politiske forbindelser til Erik af Pommern³⁴.

Året efter mit speciales aflevering i 1974 udarbejdede Anders Bjørn et historiespeciale ved Københavns Universitet med titlen »De danske bondeoprør i tiden omkring systemskiftet 1439. En kildeanalyse«. Specialeskrivningen skete uafhængigt, således at vi ikke havde kendskab til hinandens specialer ved udarbejdelsen. I modsætning til mit speciale, der søgte at belyse den økonomiske, sociale og politiske baggrund for oprørene var Anders Bjørns afhandling en analyse af kildematerialet, især afhængigheden mellem de enkelte beretninger, idet Anders Bjørn i sin indledning skrev, at specialet »oprindeligt var planlagt som en undersøgelse af den sociale baggrund for disse oprør, men et alt for spinkelt kildemateriale umuliggjorde denne plan«³⁵.

Trods den anderledes indfaldsvinkel kan det imidlertid siges, at der mellem de to specialer herskede overvejende enighed omkring bondeoprørenes snævre forløb, som det havde været fremstillet af Fabricius. På enkelte punkter kan der dog spores uenighed, f.eks. i spørgsmålet om Mads Jen-

dens deltagelse i oprørene. Her skriver Anders Bjørn, at »det kan ganske vist ikke bevises, at Matthias Jensen deltog i Henrik Tagesøns oprør, men sandsynligheden taler imod noget andet, da han synes at have kunnet færdes frit på Fyn i april 1441. Hans oprørsaktivitet må derfor henlægges til et eller andet tidspunkt mellem april 1441 og 1442«³⁶. Den omstændighed, at Mads Jensen færdedes på Fyn i april 1441 kunne snarere tages til indtægt for, at han ikke var deltager i oprøret, der på dette tidspunkt allerede var i gang. Når der ikke var grebet ind mod Mads Jensen før, må det ses i sammenhæng med, at kong Kristoffer faktisk ikke greb ind mod de Erik-loyale adelsmænd i årene 1439 til 1441, hvor truslen om kong Eriks tilbagekomst lurede, og hvor en indre væbnet opposition ville have styrket denne trussel. Det er rimeligt at antage, at efter slaget på Sct. Jørgensbjerg hvor truslen var forsvundet, var alle blevet stillet overfor valget om enten at hylde kong Kristoffer eller blive opfattet som oprører. Mads Jensen og broderen samt måske Henrik Pors, der ikke træffes efter april 1441 har tilsyneladende valgt det sidste³⁷.

Af andre divergerende synspunkter er ligeledes spørgsmålet om Eske Brok, hvor Anders Bjørn ikke har været opmærksom på, at oplysningen om Eske Brok på Ålborghus, der er hentet fra Thiset i Dansk Adels Årbog er uden kildebelæg. Hertil kommer, at Anders Bjørn ved antagelsen af Detmars Fortsætter, trods fejlagtig årstalsangivelse har accepteret oplysningen om kun et slag, nemlig ved Sct. Jørgensbjerg³⁸. I sammenhæng med den faktiske udvikling i foråret 1441 lyder dette imidlertid urimeligt, da kong Kristoffers politiske kurskifte og pludselige afrejse til Jylland, forudsætter en eller anden alarmerende nyhed, nemlig en herremandshærs nederlag til bønderne.

Den første offentliggjorte afhandling, der tog afstand fra Fabricius' artikel var Hein Rebas' artikel »Högadlig Intressepolitik, Slaget på Sct. Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna År 1441«. Rebas havde til sin artikel anvendt mit speciale, hvis beskrivelse af oprørets forløb i Nordjylland blev fulgt, selv om Rebas ikke ville tage stilling til forklaringen om Bistrup-slaget som en misforståelse fra Svanings si-

de³⁹. Ellers bidrog Rebas ikke i sin artikel med nye oplysninger om selve oprørsforløbet. Derimod mente han, at kunne sandsynliggøre en snæver forbindelse mellem oprøret og den hollandske flådes bevægelser i foråret 1441, idet Rebas skriver: »Upproret synes ha varit samordnat med den holländska flottans rörelser runt Skagen og ner i Bälten«⁴⁰. En sådan koordinering forudsætter deltagelse fra Erik af Pommerns side, men hverken på dette punkt eller i spørgsmålet om Henrik Tagesens politiske forbindelse til den fordrevne konge leverer Rebas dokumentation for sin antagelse, der snarest alene er baseret på det omtrentlige tidssammenfald⁴¹. Men selv argumentet om den tidsmæssige sammenhæng synes at tale imod, idet kong Kristoffer allerede i april 1441 var kommet overens med hollænderne, således at en del af flåden var vendt hjem allerede før den 14. april, dvs. langt før oprørets kulmination⁴².

Mere bund synes der at være i Rebas' undersøgelser af Gyldenstjerne og Banner-slægternes godspolitiske og handelsmæssige ekspansion i perioden for at sikre sig kontrollen med Norges-handelen. Denne konstatering synes snarere at pege på lokale konflikter som et resultat af den energiske godssamling i selve oprørsområdet, hvor det som nævnt er lykkedes at påvise, at oprørlederen Henrik Tagesen havde gods. Hermed ses også et rimeligt motiv for Henrik Tagesen til at deltage i oprøret på bøndernes side⁴³.

Rebas' artikel affødte en meget skarp og kritisk afhandling fra Hugo Yrwing's side, da han også i Scandia to år efter publicerede »Baltisk intressepolitik och den nordjydskas bonderesning 1441«. Det var i denne artikel Yrwing ankede over Rebas anvendelse af mit speciale, eller som det udtrykkes »utrykt danske litteratur«⁴⁴. Ellers gik kritikken af Rebas på to væsentlige områder, foruden en generel kritik af Rebas' benyttelse af kildematerialet. Det første punkt var en afvisning af Rebas' påstand om en koordinering af den nordjyske bonderejsning og den hollandske flådes bevægelser, hvor Yrwing netop påviste, at der ikke var nogen tidsmæssig sammenhæng mellem de to begivenheder, således at konklusionen hos Yrwing bliver, at »någon samverkan mellan hollän-

darna och bonderesningen kan inte visas ha existerat«⁴⁵. Desuden forsøger Yrwing at vise, at den nordjyske bonderejsning ikke påvirkede det politiske spil mellem kong Kristoffer og Erik af Pommern, hvor sidstnævnte ifølge Yrwing skulle have opgivet at vende tilbage til Danmark med magt, men i foråret 1441 alene håbede på en dom fra et uvildigt nævn⁴⁶. Udtalelsen fra den tyske højmaster i »Königbergske Registraturer«, synes dog på dette punkt klart at vise, at såvel Kristoffers som Eriks diplomatiske bestræbelser i høj grad blev påvirket af begivenhederne i det nordlige Jylland⁴⁷, uden at dette dog betyder, at Erik af Pommern stod bag rejsningen. I øvrigt fortsætter Yrwing med at gentage Fabricius og Erslevs helt udokumenterede karakteristik af Henrik Tagesen som rig og anset, idet han skriver »Henrik Tagesens interesse av upproret kan nämligen inte ha sammenfallit med böndernas. Hans ställing som välbesutten adelsmand talar däremot«⁴⁸. Som nævnt ved vi såre lidt om Henrik Tagesen, men påvisningen af hans gods i de områder, hvor Gyldenstjerne- og Banner-slægterne ekspanderede rummer imidlertid den mulighed, at Henrik Tagesen faktisk havde fællesinteresser med bønderne i at standse denne godssamling.

Det seneste bidrag til forskningen omkring bondeoprørene er Jens E. Olesens disputats fra 1980 med titlen: »Rigsråd-Kongemagt-Union. Studier over det danske rigsråds og den nordiske kongemagts politik 1434–1449«, hvori et enkelt underafsnit handler om »Den jyske bondeoprør og Henrik Tagessøn«. Jens E. Olesen henviser i dette afsnit til mit speciale, hvis opgør med Fabricius han tilslutter sig⁴⁹, således afvisningen af forbindelsen mellem oprøret og Erik af Pommern. Jens E. Olesen afviser også Hein Rebas' forsøg på at sammenkæde rejsningen og den hollandske flådes aktiviteter, mens Henrik Tagesens deltagelse også relateres til Gyldenstjernernes godssamling i det nordjyske område. Omkring Eske Broks placering stiller Jens E. Olesen sig skeptisk overfor Thisets oplysning om Eske Brok som høvedsmand på Ålborghus, men åbner i en note op for muligheden af dettes rigtighed ud fra Eske Broks optræden i det ålborgensiske Guds Legems Laugs skrå⁵⁰. Samme forsigtighed udvises i

spørgsmålet om Henrik Tagesens forhistorie, hvor det (i en note) nævnes, at en Henrik Reventlow opholdt sig ved tyske universiteter i årene 1438–40, hvilket vel skal forstås som en antydning af, at det kan være Henrik Tagesen. Dette spørgsmål diskuteres imidlertid slet ikke, og kan da heller ikke hverken be- eller afkræftes. Konstateringen af Henrik Tagesens lokale interesser kunne imidlertid nok tjene til det sidste, men noget sikkert vides ikke⁵¹.

(VII, 5) Noter

1. Huitfeldt, op. cit. s. 803 & s. 827; folkevisen se Svend Grundtvig, Danmarks gamle Folkeviser III s. 601–606.
2. F. H. Jahn, Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne s. 180–200.
3. Ibid. s. 197.
4. Ibid. s. 180.
5. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. doc. 14 & 15 s. 509ff.
6. Skønt F. H. Jahn i Diplomatariet s. 509 ganske rigtigt har placeret forliget med hertug Adolph til 2. juli 1439, har han i den historiske fremstilling sat det til 1438 og giver dermed et fejlagtigt billede af den politiske udvikling se ibid. s. 180; Vendsherreds-erklæringens bestemmelser nævnes ibid. s. 187.
7. Ibid. s. 200.
8. C. F. Allen, Haandbog i Fædrelandets Historie s. 232.
9. Konrad Barner, Familien Rosenkrantz Historie s. 232.
10. Ibid. s. 122; de to dokumenter er aftrykt i Diplomatarium til Konrad Barner, op. cit. doc. LXVIII & LXXI.
11. C. Klitgaard, Blade af Vendsyssels Historie sp. 98–114.
12. Ibid. sp. 100f; Huitfeldt, op. cit. s. 803.
13. T. Beckers roman »Bondekrigen« og dens effekt på den lokale tradition se Anders Bjørn, De danske bondeoprør s. 13.
14. Fabricius, »Bondeoprøret 1441« s. 456.
15. Ibid. s. 500; Fabricius nævner således ikke den »kong Kristoffers skat«, som er omtalt i dokumentet, men baserer senere en antagelse om en ekstraskat til kronen alene på den svenske Rimkrønike, jvf. ibid. s. 502.
16. Ibid. s. 470f.
17. Ibid. s. 478.
18. Ibid. s. 469.
19. Ibid. s. 512.
20. Ibid. s. 503; Fabricius har intet kildebelæg for en sådan antagelse, men skriver alligevel, »skønt vi her ingen oplysninger har, kan det dog næppe betvivles, at kong Erik på en eller anden måde har stået i forbindelse med hovedmændene derfor«. Ibid. s. 502.

21. Ibid. s. 513.
22. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 482f.
23. Ibid. s. 483; bestemmelserne er behandlet hos Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 402.
24. Ibid. s. 412.
25. Ibid. s. 398.
26. Ibid. s. 412f.
27. Kristian Erslev, Danmarks Riges Historie II s. 475.
28. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 412.
29. Erik Arup, Danmarks Historie II s. 209f.
30. C. P. O. Christiansen, Unionsopløsningens og Kirkebruddets Tidsalder s. 354; Erik Kjersgaard, Borgerkrig og Kalmarunion 1397–1457 s. 558ff.
31. Troels Dahlerup, »Lavadelens krise« s. 40.
32. Se P. L. Hald, »St. Jørgensbjerg 1441« s. 129ff; desuden C. Klitgaard, »Slaget paa Sct. Jørgensbjerg 1441« s. 75ff.
33. Ibid.
34. Jørgen Würtz Sørensen, De danske bonderejsninger 1438–1441. En analyse af oprørenes økonomiske, sociale og politiske baggrund.
35. Anders Bjørn, De danske bondeoprør i tiden omkring systemskiftet 1439 s. 1.
36. Ibid. s. 36.
37. Se ovenfor.
38. Anders Bjørn, op. cit. s. 41f.
39. Hein Rebas, op. cit. s. 138ff.
40. Ibid. s. 179.
41. Ibid. s. 144ff.
42. Jens E. Olesen, op. cit. s. 186.
43. Hein Rebas, op. cit. s. 166ff.
44. Hugo Yrwing, op. cit. s. 214.
45. Ibid. s. 217.
46. Ibid. s. 213ff.
47. Se ovenfor.
48. Hugo Yrwing, op. cit. s. 213.
49. Jens E. Olesen, op. cit. s. 544.
50. Ibid. s. 185 & s. 545.
51. Ibid. s. 544.

VIII. Kildepræsentation

(VIII, 1) Dokumenter og arkæologiske vidnesbyrd

Til en belysning af problematikken omkring bondeoprørene er fortrinsvis anvendt de samtidige dokumenter, der meto- disk kan udnyttes som levninger. Til dette formål findes der godt en snes, der direkte omhandler bøndernes opstande, men da formålet også er en behandling af de dybereliggende sociale årsager, vil en række samtidige diplomer med fordel kunne tages i anvendelse. Alligevel er kildematerialet spredt og tilfældigt bevaret, som det er tilfældet for de fleste problemstillinger i dansk senmiddelalder, men disse skævheder må overvejes i forbindelse med kildefortolkningen og rekonstruktionen af begivenhedsforløbet. Netop denne proces er problematisk, da såvel fortolkning som rekonstruktion som følge af materialets natur i de fleste tilfælde må foregå samti- dig.

Den vigtigste kildegruppe med direkte tilknytning til bon- derejsningerne i 1438–39 er den omfattende korrespondance i forbindelse med Erik af Pommerns afsættelse, hvor det især er materialets tendens, der må vurderes før en benyttelse¹. Af samme karakter er de hidtil upåagtede breve i »Hansereces- se«, der indeholder oplysninger om bondeoprørene², men her som i det meste materiale er det de jordejende stænder, som taler, mens man savner vidnesbyrd, der kunne belyse hvilke mål og hvilket program bønderne selv havde formuleret og eventuelt benyttede under kampen.

Skønt højst forskellige af form og indhold har Vendsher- reds erklæring³, kong Kristoffers landfredsforordning⁴ og bondebestemmelser i forliget med hertug Adolph⁵ det tilfæl- les, at de indeholder såvel kognitive som normative elemen- ter, således at man ved benyttelse må udskille de kognitive elementer, dokumentet indeholder, for derigennem at kunne

øge den konkrete viden om opstandenes karakter og forløb.

Om hændelserne under oprøret vidner en række diplomer, der væsentligst beskæftiger sig med bortrøvede ejendomsbreve og afbrændte hovedgårde, men i anvendelse af relativt sene tingsvidner vil en del af oplysningerne alene kunne udnyttes som beretninger.

En særlig gruppe udgøres af de arkæologiske vidnesbyrd, hvis benyttelse alene kan foregå som levninger. Det drejer sig i forbindelse med oprørene om de af Stiesdahl og Vilh. la Cour udførte voldstedsundersøgelser i Nordjylland⁶. På baggrund af udgravningerne har de forsøgt at vurdere sandsynligheden af, hvilke gårde der kan være gået til grunde under den sidste rejsning. Det er oplagt problematisk at anvende arkæologiske vidnesbyrd til så præcise tidsbestemmelser og de vil her kun blive benyttet til i hvert enkelt tilfælde ved sammenstilling med skriftlige kilder at overveje det rimelige i Stiesdahls og Vilh. la Cours hypoteser.

Den kortvarige undersøgelse af bøndernes massegrav på Sct. Jørgensbjerg, der desværre ikke gav de store resultater, skal på enkelte punkter søges inddraget⁷.

(VIII, 2) Beretninger

Den metodiske vægt skal således lægges på de samtidige dokumenter til fordel for senere beretninger, der ofte er præget af dårlig overlevering, tradition og tendens, men det synes alligevel betænkeligt helt at kaste vrage på beretningerne. Den vægtigste begrundelse for denne bevarelse af beretninger er, at flere krønikeforfattere kan have og ofte har haft adgang til dokumenter og årbogsstof, der nu er tabt. Det må således være et væsentligt spørgsmål ved vurderingen af en sen beretning, hvorvidt det er muligt at afgøre, om forfatteren kan have haft et ældre forlæg. At en oplysning er primær gør den ikke nødvendigvis til en sand oplysning.

Dette spørgsmål må indarbejdes i kildekritikken, hvor beretningens nærhed til begivenhederne behandles. Det må imidlertid fastslås, at tidskriteriet som Fabricius alene anvender, ikke er tilstrækkeligt, ligeså afgørende er spørgsmålet

om affattelsesstedet og forfatterens intentioner. Da metoden således på visse punkter afviger fra Fabricius' og i øvrigt giver et revideret syn på nogle af beretninger, er det nødvendigt at foretage en mere indgående undersøgelse af disse.

Folkevisen om den vendsysselske rejsning bliver af Fabricius anset for den bedste og ældste kilde, og angående dens alder hedder det, at den kan sættes til »gætningsvis at være jævnaldrende med den svenske Rimkrønike (Karlskrøniken) i dens afsluttende form«, hvilket vil sige 1452⁸. En så præcis angivelse af affattelsestidspunktet lader sig dog ikke opretholde. Selv om folkevisen nævner historiske personer som kong Kristoffer og Henrik Tagesen, er den version af visen, som er overleveret, ufuldkommen og sammenblandet med en anden vise⁹. Den originale vise har været benyttet af Christiern Pedersen og må således være ældre end 1500, men den dårlige overlevering af visen, der kendes i dag, gør det betænkeligt at tage folkevisens beretning for god. Dog synes tendensen i den originale vise at have været den samme som i den overleverede, og alt tyder på en vendsysselsk oprindelse begrundet i den udtalte beundring for vendelboerne.

Karlskrøniken fra 1452 er ganske vist i tid tæt på rejsningerne¹⁰, men ved en vurdering må man lægge vægt på, at opfattelsesstedet var fjernt fra begivenhedernes centrum. Den væsentligste indvending er dog Karlskrønikens stærke anti-danske tendens og forfatterens politiske formål, der alene var at prise Karl Knutssons nationale kongedømme. Karlskrøniken måtte derfor skildre kong Kristoffer som en tyrannisk hersker¹¹, og dens hele fortælling og oplysninger om en ulovlig skat og 1400 dræbte bønder kan således ikke tillægges nogen kildeværdi.

Fra 1480-erne stammer den såkaldte »Detmars Fortsætter«, der var skrevet af en gejstlig i Lübeck¹². Denne beretning anses af Fabricius for god, selv om han indrømmer, at beretningen angiver årstallet forkert og på flere punkter er blevet mere tradition end beretning¹³. Den eneste konkrete oplysning er bøndernes drab på Eske Brok, og Fabricius anfører meget rimeligt, at Eske Brok var så bekendt som kongeligt sendebud i Lübeck, at drabet på ham må have

givet genlyd også udenfor riget¹⁴. At Detmars Fortsætter skulle have vidst, at Eske Brok var faldet i et tidligere slag, lyder lidet sandsynligt, når han i øvrigt hverken kender datoer, lokaliteter eller det rigtige årstal og således kun synes at bygge på en vag tradition, der må være yderligere forvansket ved det sene tidspunkt for forfattelsen.

Nedskrevet kort efter Detmars Fortsætter er Plattyske Saxos »De denscke Kronike«, hvilket vil sige o. 1490¹⁵. Den er altså temmelig sen, men det kan konstateres, at krønikens forfatter Matthæus Brandis har kendt og anvendt en nu tabt dansk årbog, der var en bearbejdelse og fortsættelse af sjællandske årbog¹⁶.

Da ligeledes Rimkrøniken og Christiern Pedersen har brugt denne tabte årbog, må en sammenligning mellem disse benyttes til at rekonstruere den tabte årbogs oplysninger, men hvad der ligger udenfor dette i »De denscke kronike« og Rimkrøniken kan på grund af disses sene affattelsestidspunkt og i øvrigt vage og ubestemte skildringer ikke tillægges nogen vægt¹⁷.

Som omtalt har også Christiern Pedersen benyttet dette forsvundne danske skrift i forarbejderne til sin store fædrelandshistorie, som han arbejdede med i 1520-erne som karnik i Lund¹⁸. Foruden at have kendt denne gamle årbog har Christiern Pedersen haft kendskab til en ældre version af folkevisen, hvilket fremgår af overensstemmelse i ordvalg, som f.eks. »De kaste da en høvedsmand op for dem« og senere »og han slog mere end femten karle ene ihjel, siden han var skudt omkuld og stod på sine knæ«¹⁹. Christiern Pedersens beretning kan således bruges til at rekonstruere den ældste vise og den tabte årbog, men oplysninger, der ikke stammer fra disse ældre forlæg, kan ikke tillægges nogen kildeværdi.

Fra reformationsårene stammer Petrus Olais beretning, der røber kendskab til Rimkrøniken, men som dog giver enkelte helt konkrete oplysninger, som øjensynlig stammer fra det årbogsstof, han med sikkerhed havde adgang til²⁰.

Hans datoangivelse »die mensis Maji scil. feria 5ta pentacostes«²¹ peger mod en annalistisk optegnelse, selv om op-

lysningen synes noget forvansket, idet pinsen i 1441 falder i juni²², men en mulighed er, at Petrus Olai har slået slagene i maj og juni sammen til kun ét. Bortset fra denne notits er hans beretning overvejende sekundær, selv om han fortæller, at der faldt 2000 bønder i det sidste slag, men sådanne talangivelser er det ikke muligt at antage, da de enten må være rent gætterier eller i bedste fald kun kan bygge på et ældre skøn.

Andre kortfattede annalistiske optegnelser er kendt gennem årbøgerne, der går til 1549²³ og til 1560²⁴, og en klosteroptegnelse har ligeledes været benyttet af Hamsfort, der har den fyldigste version med ordlyden, »anno 1441 vandt kong Kristoffer vognborg i Jylland i Hanherred femte dag pinse«²⁵. Fælles for disse korte notitser er de præcise dato- og stedsangivelser, der tyder på nærhed i tid og måske også i affattelsessted.

Den såkaldte »bondekrigsnotits« har helt samme karakter som årbøgerne med præcise dato- og stedsangivelser, men den bliver alligevel forkastet af Fabricius, som i en ekskurs giver den følgende skudsmål: »Man bør forkaste bondekrigsnotitsen som sen af oprindelse og sen i sin form, slet i sin overlevering og uoverensstemmende med de ældste gode kilder, hvormed det er os muligt at sammenligne den«²⁶. Denne slutning er ganske overraskende, da Fabricius netop har påvist, at notitsen ikke oprindeligt har været en del af det værk, hvori den findes, og hvis alder Fabricius tidligere satte til »næppe ældre end 1590«²⁷. I ekskursen hedder det således om notitsen, »Man får det bestemte indtryk, at skriveren her, og kun her, har haft en særlig lille seddel liggende foran sig, som ikke hørte til den øvrige række optegnelser«²⁸. Fabricius forkaster på trods af dette notitsen med den begrundelse, at den så er samtidig med en notits om Grevefejden, da denne heller ikke oprindeligt har hørt med til værket fra 1590-erne. At forfatteren har haft to notitser fra årbøger beviser imidlertid ikke, at de skulle være samtidige, og Fabricius' slutning om, at notitsen skulle være hundrede år senere bliver endnu mere usandsynlig, når den kan give præcise datoer, rigtige lokalitetsbetegnelser og oplyse om Eske Broks død²⁹. Under

kritikken af Huitfeldt antyder Fabricius da også, at bondekrigsnotitsen måske har haft et ældre forlæg³⁰, siden den kan viderebringe så detaljerede oplysninger.

Når Fabricius alligevel helt forkaster notitsen, kan det alene skyldes, at han har stirret sig blind på et ganske bestemt begivenhedsforløb, idet han først anerkender årbogsnotitserne for lige efter at forkaste bondekrigsnotitsen på trods af lighedspunkterne. Når han påkalder sig en uoverensstemmelse med ældre gode kilder, er dette alene den Detmars Fortsætter, der hverken kender datoer, sted eller årstal og som i øvrigt er sen og langt fra begivenhederne, men som giver den oplysning, at Eske Brok blev dræbt før den sidste træfning³¹, hvad bondekrigsnotitsen intet meddeler om.

Det må fastholdes, at bondekrigsnotitsens nøjagtige angivelser tyder på, at den i sin oprindelige form har været nedskrevet tæt på begivenhederne såvel i tid som sted, og den må derfor vurderes på linje med de øvrige årbogsnotitser. Fabricius' hårdhændede afvisning må således forkastes, og betegnende for Fabricius' tvivl er det, at han alligevel fastholder bondekrigsnotitsens oplysning om datoen for det første slag med den begrundelse, at den 3. maj, »vel må være Eske Broks dødsdag, hentet fra en eller anden slægtsbog, og hans navn blev så senere flyttet bort fra den dato, hvortil det oprindelig var knyttet«³².

Svanings beretning stammer fra midten af det 16. århundrede og er væsentligst en udførlige beskrivelse af, hvorledes vognborgslaget på Sct. Jørgensbjerg gik for sig³³, men det er ikke muligt at sige noget om, på hvilket grundlag denne indgående skildring er bygget. Svaning har kendt folkevisen, og ud fra hans almindelige trang til maleriske udpenslinger, gisninger, kombinationer³⁴ lyder det mere rimeligt, at Svaning har givet en skildring af, hvorledes et sådant vognborgslag kunne være gået for sig. At tillægge denne beretning om slagets gang nogen kildeværdi kan således ikke ske, men ud fra nogle få konkrete oplysninger i teksten får man alligevel en antydning af, at Svaning har haft nu tabte kilder³⁵. Direkte siger han, at en anden bog fortæller, at det afgørende slag stod ved Bistrup ved Grandeslev (ved Gudenåen)³⁶.

Denne oplysning tolker Fabricius i retning af, at bondebæ- vægelsen også var nået ned til Gudenåen³⁷, hvilket selvfølgelig ikke kan bestrides, men det er urimeligt, at et ældre forlæg skulle tage så grundigt fejl af stedet for det sidste sagnomspundne slag. Mere sandsynligt er det, at Svaning har haft et forlæg, der meddelte, at det sidste slag stod ved Bistrup, og da han kun har kendt Bistrup ved Gudenåen har han hensført slaget hertil. Ganske tæt ved Sct. Jørgensbjerg ligger imidlertid landsbyen Bejstrup, som i tiden for rejsningerne netop hed »Beesthorp«³⁸, mens sprogudviklingen senere gik i retning af landsbyens nuværende navn. At det er denne landsby, den anden bog har omtalt, er sandsynligt, og dette viser, at Svaning har kendt og benyttet nu tabt materiale. Der er således grund til at tro, at Svaning har haft ældre forlæg som kilder til de konkrete oplysninger om bøndernes angreb på Lundenæs og Eske Broks og Mogens Jensens død på Sct. Jørgensbjerg, men en alvorlig mangel ved Svanings beretning er det, at han kun kender en rejsning og derfor blander alle oplysninger fra oprørene sammen og forsøger at få en sammenhængende skildring stablet på benene. Dette betyder, at hver enkelt oplysning må vurderes for sig, mens Svanings egne maleriske konstruktioner må sies fra.

Huitfeldts beretning fra o. 1600 var på mange punkter sekundær, da han i sin fortælling byggede på Petrus Olai, Mogens Madsen, Henrik Smith, Hamsfort og Svaning³⁹. Af disse var Henrik Smith og Mogens Madsen selv sekundære bortset fra, at Henrik Smith angiver de faldne bønders antal til at have været 1835⁴⁰, mens Mogens Madsens originale bidrag var en oplysning om, at bønderne havde været 25.000 under den vendsysselske opstand⁴¹. Men sådanne løse talangivelser, der prægede datidens historieskrivning, kan naturligvis ikke tilskrives nogen kildeværdi.

På en række punkter kom Huitfeldt dog med nye oplysninger, og hans behandling prægedes især af den vægt, der blev lagt på kong Eriks rolle som anstifter af bøndernes opstand⁴². Dette syn på kong Erik var tilsyneladende alene baseret på rigsrådets anklagebreve mod kongen, men må også forstås ud fra Huitfeldts formål med at nedskrive sin krønike. Hans

motiv var primært at skabe et kongespejl for den unge Christian IV, der heri skulle se, hvorledes en retfærdig hersker styrede i samarbejde med sit rigsråd⁴³. Derfor var det meget væsentligt for ham at skildre »tyranniske« herskere som Erik af Pommern og Christian II så sort som muligt, for derigennem at vise det berettigede i deres afsættelser.

Foruden denne tendens indeholder Huitfeldts beretning også oplysninger, som helt sikkert er forkerte. Således kan Henrik Tagesen umuligt have været rigsråd, da alle rigsråder er for velkendte gennem de store offentlige dokumenter fra tiden umiddelbart før 1441, mens Henrik Tagesen overhovedet ikke kendes som medbesegler af noget dokument. Ligeså ringe vægt kan tillægges Huitfeldts bemærkning om, at Henrik Tagesen førte sort stige i et gult felt som våben, da der er flere eksempler på, at Huitfeldt absolut ikke indrømmer sit ukendskab til en persons slægt, men i stedet gætter eller slutter umiddelbart til folk med en vis navnelighed⁴⁴.

Da Erslev som den førende i Huitfeldt-kritikken samtidig har gjort gældende, at Huitfeldt bortset fra visse grupper af breve ikke har haft nu tabte kilder til middelalderhistorie og i øvrigt behandler sit stof frit⁴⁵, kan man med Paludan-Müller konkludere, at »findes ikke andet steds fra grunde til at tro ham, tør man ikke fæste lid til hans ord alene⁴⁶. Fabricius' forkastelse af Huitfeldt som kildebelæg må således opretholdes.

(VIII, 3) Noter

1. Anna Hude, Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark.
2. Således Hanserecesse II, 2. 295, 320 & 412f.
3. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. doc. 15 s. 511.
4. Aarsberetning V s. 59.
5. Diplomatarium til F. H. Jahn, op. cit. doc. 14 s. 509.
6. Vilh. la Cour & H. Stiesdahl, Danske voldsteder fra oldtid og middelalder I-II.
7. Peter Riismøller, »Historie uden billeder« s. 13. Ved henvendelse til Aalborg Historiske Museum er det konstateret, at den kortvarige udgravning ikke er blevet nedfældet i nogen rapport. Kort før sin død meddelte Riismøller til undertegnede, at der ikke kunne drages yderligere konklusioner end ovennævnte artikel angav.

8. Fabricius, op. cit. s. 467.
9. Svend Grundtvig, op. cit. s. 602.
10. Klemming, Svenska Medeltidens Rim-krönikor II s. 234.
11. Jerker Rosén, Svensk Historia I s. 295.
12. F. H. Grautoff, Detmars Chronik 2. del s. 84.
13. Fabricius, op. cit. s. 472.
14. Ibid. s. 474; således var Eske Brok i Lübeck i 1437 for at formå magi-straten her til at anmode Erik af Pommern om at vende tilbage, jvf. Kristian Erslev, Erik af Pommern s. 386.
15. Plattyske Saxos beretning aftrykt hos Fabricius, op. cit. s. 475f.
16. Ellen Jørgensen, Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800 s. 17.
17. Den danske Rimkrønike I s. 154.
18. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 71.
19. Christiern Pedersen, Den danske Krønike 22. Bog s. 490f.
20. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 65.
21. Scriptores Rerum Danicarum I s. 142f.
22. R. W. Bauer, op. cit. s. 63.
23. Monumenta l. rk. l. bd. s. 285.
24. Ibid. l. rk. l. bd. s. 564.
25. Ibid. 2. rk. 2. bd. s. 492.
26. Fabricius, op. cit. s. 517.
27. Ibid. s. 483.
28. Ibid. s. 516.
29. »Bondekrigsnotitsen« aftrykt hos Fabricius, op. cit. s. 482.
30. Ibid. s. 491.
31. Grautoff, op. cit. s. 84.
32. Fabricius, op. cit. s. 517.
33. Svanings beretning aftrykt hos Fabricius, op. cit. s. 517–519; i referat ibid. s. 484f.
34. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 91.
35. Ibid. s. 65.
36. Fabricius, op. cit. s. 519.
37. Ibid. s. 506.
38. Trap, Hjørring Amt s. 412.
39. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 109.
40. Monumenta l. rk. l. bd. s. 599.
41. Ibid. 2. rk. 2. bd. s. 153.
42. Huitfeldt, op. cit. s. 827.
43. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 108.
44. Et eksempel på denne praksis afsløret af F. H. Jahn, op. cit. s. 480f.
45. Ellen Jørgensen, op. cit. s. 116.
46. Ibid. s. 115.

IX. Huitfeldts beretning

Folioudgaven. Kbh. 1652

(s. 803) Anno 1438. I samme år begyndte den menige mand her i riget, i særdeleshed i Vendsyssel at sætte sig op mod gejstligheden og deres egne husbonder og nægtede at betale dem skyld og landgilde. De have hørt, at pave Eugen havde indkaldt til koncilium i Basel, for at korrigere og rette, hvis der fandtes mangler og fejl hos geistligheden. Derfor ville de ikke betale dem, før de fik at vide, hvad der var besluttet. Adelen beskyldte de for det samme, at de behandlede deres undersåtter tyrannisk. Kong Erik havde nogle gange bud til de oprørske, som han skriver for at berolige almuen. Men nogle tænkte, at det mere var for at ophidse den.

(s. 827) Anno 1441 blev bønderne oprørske i Nordjylland, ophidsede af kong Erik. De sluttede sig sammen mod deres egne husbonder og herrer og ville hverken give dem eller kronen skat og skyld. De siges at have været 25.000 mand stærk og skal have sagt, at deres rette herre levede endnu, ham ville de gøre overfor som de burde. I Hanherred på St. Jørgensbjerg ikke langt fra Ågård foregik 3. maj et slag, hvori hr. Eske Brok for hans hårdhed mod bønderne blev slået ihjel af dem og hugget i stykker, og en af de bajerske befalingsmænd blev slået; tolv herremænd blev fanget og dem lod Henrik Tagesen, der var en af Danmarks råd og kong Eriks parti, halshugge. Det andet slag, som udkæmpedes, foregik d. 6. juni, da vandt kongen og ridderskabet. Johannes Brok, ridder, blev slået på kongens side, bøndernes høvedsmænd blev fanget; hr. Henrik Tagesen (som førte en sort stige i gult felt), Helli Holst, Herluf Holst, Anders Holst, som med seks andre blev lagt på stejle. Af almuen blev 600 slået ihjel, andre siger 1800. De andre blev jaget på flugt, nogle toges til nåde, men måtte købe sig løs til en høj pris. Det slag siges at

være foregået således. Bønderne havde slået en vognborg omkring et højt bjerg, så rytterne ikke turde angribe dem. Omsider drog nogle herremænd til, og hver af dem lovede deres bønder fri for ansvaret for dette oprør, hvis de herefter ville betale dem lydigt. Derfor formindskedes bondehoben, og til sidst angreb hertugen dem, og gav dem det nederlag, som det er nævnt ovenfor.

X. Kilde- og litteraturfortegnelse

Kildepublikationer

- Aarberetninger fra det kongelige Geheimearkiv udg. af C. F. Wegener bd. II & V. Kbh. 1856–60.
- Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark. Udg. af Anna Hude. Kbh. 1897.
- Christiern Pedersens danske Skrifter. Udg. af C. J. Brandt. Kbh. 1856.
- Danmarks Riges Breve 2. rk. bd. 7. 1313–1317. Kbh. 1956.
- Danske Rimkrønike I. Udg. af Helge Todberg. Kbh. 1961.
- Detmars Chronik 2. del. Udg. af F. H. Grautoff. Hamborg 1830.
- Diplomatarium til F. H. Jahn, Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne. Kbh. 1835.
- Diplomatarium til J. Lindbæk & G. Steman, De danske Helligåndsklostre. Kbh. 1906.
- Diplomatarium diocesis Lundensis. Lund Årkestifts Urkundsbok. Utg. av L. Weibull bd. III. Lund 1900.
- Diplomatarium til Konrad Barner, Familien Rosenkrantz's Historie. Kbh. 1874.
- Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie Indtil Aaret 1559. Udg. af H. C. P. Seidelin. Kbh. 1873.
- Diplomatarium Norvegicum 7, I. Udg. af H. J. Huitfeldt-Kaas. Kristiania 1867.
- Diplomatarium Vibergense. Udg. af A. Heise. Kbh. 1879.
- Dueholm Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. Kbh. 1872.
- Eline Gøyes Jordebog, med tilhørende Brevuddrag. Udg. af A. Thiset. Kbh. 1892.
- Erik Klipping og hans Sønner. Rigets Opløsning. Udvalg af Kilder til Tidsrummet 1275–1340. I oversættelse ved Ellen Jørgensen. Kbh. 1927.
- Danske Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen. Udg. af C. Nyrop. Kbh. 1895.
- Harsyssels Diplomatarium. Udg. af O. Nielsen. Kbh. 1893.
- Monumenta Historiae Danicae I–II. Udg. af H. F. Rørdam. Kbh. 1873–87.
- Nye Danske Magazin V. Kbh. 1827.
- Præsteindberetninger til Ole Worm i Ålborg og Ribe Stifter 1625–42. Udg. af Frank Jørgensen. Kbh. 1970.
- Regesta diplomatica historiæ Danicæ 2. rk. Udg. ved Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. Kbh. 1889.

- Repertorium diplomaticum regni Danici Mediævalis. 1. rk. Udg. af Kristian Erslev, Kbh. 1906. 2. rk. Udg. af William Christensen. Kbh. 1928.
- Saxo, Danmarks Riges Krønike III, oversat af J. Olrik. Kbh. 1908.
- Scriptores Rerum Danicarum I-VI. Udg. af Jacob Langebeck m.fl. Kbh. 1772-1786.
- Sjællandske Krønike. Oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen. Århus 1981.
- Svenska Medeltidens Rim-Krönikor II. Utg. av G. E. Klemming. Stockholm 1866.
- Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid. Udvalg af Kilder til Danmarks Historie 1241-1274. I Oversættelse ved Jørgen Olrik. Kbh. 1906.
- Ældste Danske Archivregistraturer I-V. Udg. af T. A. Becker m.fl. Kbh. 1854-1910.

Utrykte kilder

- Königbergiske afskrifter (bd. III) Håndskriftsamlingen XVI. Tyskland. Rigsarkivet, København.

Litteratur

- Allen, C. F., Haandbog i Fædrelandets Historie. 8. udg. Kbh. 1881.
- Arup, Erik, Danmarks Historie II. Kbh. 1932.
- Barner, Konrad, Familien Rosenkrantz's Historie. Fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Kbh. 1874.
- Bauer, R. W., Calender for Aarene 601-2200. Kbh. 1868.
- Becker, T. A., Bondekrigen. Kbh. 1858.
- Bjørkvik, H., »Fodring« (Norge). Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bd. VI. 1959.
- Bjørn, Anders, De danske bondeoprør i tiden omkring systemskiftet 1439. En kildeanalyse. Kbh. speciale 1975.
- Bruun, Henry, »Christoffer af Bayern«. Dansk Biografisk Leksikon V. 1934.
- Bruun, Henry, »Eske Brok«. Dansk Biografisk Leksikon IV. 1934.
- Bruun, Henry, »Morten Jensen Gyrsting«. Dansk Biografisk Leksikon VIII. 1936.
- Bruun, Henry, »Var Udstederne af Opsigelsesbrevet af 23. Juni 1439 alle Rigsraader?«. Historisk Tidsskrift 10. rk. 2. bd. 1932-34.
- Bøgh, Anders, De nordiske bondeoprør 1434-1441. En beskrivelse af den faktiske udvikling. Århus, u. publ. manus. 1977.
- Christensen, Aksel E., »Erik af Pommerns danske kongemagt«. Scandia XXI 1951-52.
- Christensen, C. A., »Danmark. Ødegårder og ny bosætning i de nordiske land i senmiddelalderen«. Rapport til det nordiske historikermøde i Bergen 1964. Bergen 1964.

- Christensen, C. A., »Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352–1437«. Historisk Tidsskrift 11. rk. 6. bd. 1960.
- Christensen, C. A., »Nedgangen i Landgilden i det 14. Aarhundrede«. Historisk Tidsskrift 10. rk. 1. bd. 1931.
- Christensen, C. A., »Ændringer i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede«. Historisk Tidsskrift 12. rk. 1. bd. 1964.
- Christensen, William, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede. Kbh. 1903.
- Christensen, William, Unionskongerne og Hansestæderne 1439–1466. Kbh. 1895.
- Christiansen, C. P. O., Unionsopløsningens og Kirkebruddets Tidsalder. Schultz Danmarkshistorie. Kbh. 1941.
- Cohn, Norman, The Pursuit of the Millenium. London 1957.
- la Cour, Vilhelm & Hans Stiesdahl, Danske Voldsteder fra oldtid og middelalder. Thisted Amt. Kbh. 1957.
- la Cour, Vilhelm & Hans Stiesdahl, Danske Voldsteder fra oldtid og middelalder. Hjørring Amt. Kbh. 1963.
- Dahlerup, Troels, »Lavadelens krise i dansk senmiddelalder«. Historisk Tidsskrift 12. rk. 4. bd. 1969.
- Enemark, Poul, »Forprang«. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder IV. 1959.
- Erslev, Kristian, Den senere Middelalder. Danmarks Riges Historie II. Kbh. 1904.
- Erslev, Kristian, Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning. Kbh. 1901.
- Erslev, Kristian, »Fæstebondens Førlov og dens Størrelse«. Historisk Tidsskrift 8. rk. 2. bd. Kbh. 1908.
- Erslev, Kristian, »Har den danske Adel i det 15. Aarhundrede haft en stærk Tilgang af nye Slægter?«. Historisk Tidsskrift 7. rk. 6. bd. 1905.
- Fabricius, K., »Bondeoprøret 1441«. Historisk Tidsskrift 7. rk. 2. bd. 1899–1900.
- Gissel, Svend, »Forskningsrapport for Danmark. Nasjonale forskningsoversigter. Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Kbh. 1972.
- Hald, P. L., »Hillerslevhus«. Historisk Aarvog for Thisted Amt 1931.
- Hald, P. L., »St. Jørgensbjerg 1441«. Historisk Aarvog for Thisted Amt 1941.
- Heise, A., »Bondeopløb i Jylland i kong Frederik den Førstes Tid«. Historisk Tidsskrift 4. rk. 5. bd. 1875–77.
- Hilton, Rodney, Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381«. London 1973.
- Hilton, R. H., »Peasant Movements in England before 1381«. Economic History Review vol. II no. 2. 1949.
- Hilton, Rodney, »Peasant Society, Peasant Movements, and Feudalism in Medieval Europe« i Henry A. Landsberger (ed), Rural Protest: Peasant Movements and Social Change. London 1974.
- Huitfeldt, Arrild, Danmarckis Rigis Krønnicke I (Folio). Kbh. 1652.

- Hørby, Kai, Dansk Social Historie bd. 2. Kbh. 1979.
- Hørby, Kai, »Tiden fra 1340 til 1523«. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2, 1. halvbind. Kbh. 1980.
- Jacobsen, J. C., »Aagaard og dets Ejere«. Historisk Aarvog for Thisted Amt 1930.
- Jahn, F. H., Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne fra kong Oluf og Dronning Margrethe indtil kong Hanses Død. Kbh. 1835.
- Jørgensen, Ellen, Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. Kbh. 1931.
- Kjersgaard, Erik, »Borgerkrig og Kalmarunion 1241–1448«. Politikens Danmarkshistorie bd. IV. Kbh. 1963.
- Klitgaard, C., Blade af Vendsyssels Historie. Hjørring 1899.
- Klitgaard, C., »Slaget på Sct. Jørgensbjerg 1441«. Vendsysselske Aarbøger 1941.
- Krarup, Nic., »Efter da stode de Vendelbo'r«. Et kongeligt dansk Revolutionsforsøg«. Ad Fortids Veje III 1944.
- Koht, Halvdan, Norsk Bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken. Oslo 1926.
- Landsberger, Betty H. & Henry A. Landsberger, »The English Peasant Revolt of 1381« i Henry A. Landsberger (ed), Rural Protest: Peasant Movements and Social Change. London 1974.
- Landsberger, Henry A., »The Role of Peasants Movements and Revolts in Development« i Henry A. Landsberger (ed), Latin American Peasant Movements. Ithaca 1969.
- Landsberger, Henry A., »Peasant Unrest: Themes and Variations« i Henry A. Landsberger (ed), Rural Protest: Peasant Movements and Social Change. London 1974.
- Lönnroth, Erik, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457. Göteborg 1934.
- Macek, Josef, The Hussite Movement in Bohemia. London 1965.
- Møllerup, W., »Eggert Frille. Et Bidrag til Unionstidens Historie«. Historisk Tidsskrift 5. rk. 5. bd. 1885.
- Nielsen, C. Lindberg, »Hvornår blev Vardehus ødelagt?« Fra Ribe Amt VII.1930.
- Olesen, Jens E., Rigsråd–Kongemagt–Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434–1449. Århus 1980.
- Paludan, Helge, »Tiden 1241–1340« Gyldendals Danmarkshistorie bd. 1. Kbh. 1977.
- Petersen, Erling Ladewig, »Jordprisforhold i dansk senmiddelalder« i Middealderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen den 11. september 1966. Kbh. 1966.
- Pontoppidan, E., Danske Atlas vol. V. Kbh. 1765.
- Rasmussen, Poul, »Bestemmelsen af Mark Guldtalet (og Plovtalet) for Gods i Ning og Hasle samt Øster-Vester Lisbjerg Herreder, som har tilhørt Aarhusbispen og hans Kapitel«. Jydske Samlinger 5. rk. 6. bd. 1943–44.
- Rasmussen, Poul, »Landgilde«. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middealder bd. X. 1965.

- Rebas, Hein, »Högadlig intressepolitik, Slaget på S:t Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna År 1441«. Scandia årg. 43 bd. 2. 1977.
- Riismøller, Peter, »Historie uden billeder«. Skalk nr. 5. 1967.
- Rosén, Jerker, Svensk Historia I. Stockholm 1964.
- Rønn-Christensen, P., »Skyld og Skat. Fæstebønders og Selvejrbønders Afgifter i 13-1600-Aarene«. Fortid og Nutid XIV. 1941-42.
- Skyum-Nielsen, Niels, »Gæstning. Danmark«. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder VI 1961.
- Skyum-Nielsen, Niels, »Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536«. Scandia årg. 23. 1955-57.
- Sodborg, N., »Den forsvundne Gaard Kvolsgaard ved Bjerget«. Historisk Aarvog for Thisted Amt 1943.
- Steenstrup, Johannes, »Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid«. Historisk Tidsskrift 5. rk. 6. bd. 1887.
- Steenstrup, Johannes, »Vornedskabet hos den danske Bonde«. Historisk Tidsskrift 5. rk. 6. bd. 1886-87.
- Storm, Gustav, »Om Amund Sigurdsson Bolt og urolighederne i det sydlige Norge 1436-38«. Historisk Tidsskrift (norsk) 3. rk. 2. bd. 1892.
- Sørensen, Jørgen Würtz, De danske bonderejsninger 1438-1441. En analyse af oprørernes økonomiske, sociale og politiske baggrund. Århus, u. publ. speciale 1974.
- Trap, J. P., Kongeriget Danmark 5. udg. Kbh. 1960-61.
- Thiset, A. & P. L. Wittrup, Nyt Dansk Adelsleksikon. Fortegnelse over dansk Adel i Fortid og Nutid. Kbh. 1904.
- Yrwing, Hugo, »Baltisk intressepolitik och den nordjyska bonderesningen 1441«. Scandia bd. 45. 1979.

Anvendte forkortelser

Aarsberetning: Aarsberetninger fra det kongelige Geheime-
archiv.

DAA: Dansk Adels Aarbog (1884ff).

DBL: Dansk Biografisk Leksikon (1933–44).

Reg.: Regesta diplomatica historiæ Danicæ.

Rep.: Repertorium diplomaticum regni Danici Mediævalis.

ÆA: Ældste danske Archivregistraturer.

Navne- og stedregister

Kun de person- og stednavne, der er fundet særligt væsentlige, er medtaget i registret.

- Aagaard (herregård, Vester Han Herred) 80, 81, 90, 107, 113
- Aalborghus (kgl. slot) 4, 47, 49, 50, 78, 79
- Adolph (hertug af Slesvig) 41–46, 48–52, 55, 57, 62, 65, 103, 121, 124, 125
- Amund Sigurdsson Bolt (norsk adelsmand) 31, 32
- Arup, Erik (dansk historiker) 39, 40, 45, 55, 132, 133
- Asdal (herregård, Vennebjerg herred) 4, 72, 88
- Axel Pedersen Thott (dansk adelsmand) 39, 57, 75
- Barner, Konrad (dansk historiker) 85, 86, 128
- Bejstrup (Bidstrup) 4, 134, 135, 145, 146
- Bjørnholm (herregård, Djurs Sønder herred) 4, 84, 86, 87, 97
- Bugislav (hertug af Pommern-Wolgast) 34–36, 42, 51, 52, 55, 56, 62, 63, 99, 125
- Claus Rønnow (dansk adelsmand) 43, 44, 47, 49, 63, 64, 111
- Christensen, Aksel E. (dansk historiker) 42, 54
- Christensen, C. A. (dansk historiker) 106, 107, 117
- Christiansen, C. P. O. (dansk historiker) 39, 133
- Dahlerup, Troels (dansk historiker) 63, 64, 133
- Eggert Frille (dansk adelsmand) 41, 55, 59, 60, 62–66, 111
- von Ehrlichhausen, Konrad (tysk højester) 74, 75
- Erik Nielsen Gyldenstjerne (dansk adelsmand) 43, 47, 48, 50, 111
- Erik af Pommern (dansk konge) 9, 29, 30, 34–36, 38–45, 50–59, 65, 74–77, 84, 86, 87, 99, 125, 128, 130, 131, 133–137, 140, 147
- Erslev, Kristian (dansk historiker) 54, 75, 84, 129, 131–133, 137
- Eske Brok (dansk adelsmand) 43, 47, 77–79, 92, 96, 134, 137, 142–146
- Fabricius, Knud (dansk historiker) 44, 46, 47, 54, 72, 75, 76, 78, 79, 84, 88, 102, 110, 127, 129–135, 137, 141, 142, 144–146

- Gert Pedersen Gyldenstjerne (bisp i Børglum) 80, 82
 Gotland 36, 38, 41, 45, 51, 52
- Haderslevhus (kgl. slot) 4, 49, 50
- Hans Laxmand (ærkebisp i Lund) 43, 58, 59, 74, 93, 110
- Henrik Pors (dansk adelsmand) 65, 66, 135
- Henrik Rantzau (dansk adelsmand) 47, 48, 50, 106
- Henrik Tagesen Reventlow (dansk adelsmand) 49, 64, 76, 77, 80, 82–88, 91–94, 97, 124, 125, 128, 131, 132, 134, 136, 138, 142, 147
- Hilton, Rodney (engelsk historiker) 9, 11–14, 122, 126
- Huitfeldt, Arild (dansk historieskriver) 76, 78, 85, 127–129, 131, 132, 134, 145, 146, 149, 150
- Hussiterbevægelsen 13, 28, 40, 92
- Jahn, F. H. (dansk historiker) 38, 94, 128
- Jes Jyde (foged på Aagaard) 90, 113, 114
- Kalø (kgl. slot) 49, 78, 84
- Karl Knutsson (svensk adelsmand) 31–33, 72
- Klitgaard, C. (dansk lokalhistoriker) 47, 77, 84, 129, 133
- Klit Mølle (Hillerslev herred) 4, 82, 87
- Kokkedal (herregård, Øster Han herred) 82, 83
- Koldinghus (kgl. slot) 4, 48–50
- Kristoffer (hertug af Bajern, konge af Danmark) 34, 40–42, 48, 52, 53, 56–59, 62, 63, 72–76, 79, 83, 86, 90, 92–95, 99–103, 110, 111, 115, 121, 122, 131, 132, 135–137, 140, 142, 144
- Kvolsgaard (Vester Han herred) 4, 82
- Landsberger, Henry A. (amerikansk sociolog) 9–11
- Lundenæs (kgl. slot, Bølling herred) 4, 49, 50, 88, 89, 134, 146
- Lönnroth, Erik (svensk historiker) 73, 75, 90, 91
- Mads Jensen Kortsen (dansk adelsmand) 64–66, 134, 135
- Mogens Jensen Løvenbalk (dansk adelsmand) 92, 98, 146
- Mollerup, W. (dansk historiker) 62, 64–66
- Morten Jensen Gyrsting (dansk adelsmand) 43, 44, 47, 48
- Mouritz Nielsen Gyldenstjerne (dansk adelsmand) 80–82
- Niels Eriksen Banner (dansk adelsmand) 72, 79, 88
- Niels Pedersen Gyldenstjerne (dansk adelsmand) 80–82, 90, 113, 114
- Nyborg (kgl. slot) 49, 55, 62, 63
- Nørresundby 77, 79

- Olesen, Jens E. (dansk historiker) 7, 74, 137
- Otte Foss (foged) 112, 113
- Otte Nielsen Rosenkrantz (dansk adelsmand) 43, 44, 47, 49, 50, 83, 86, 94
- Ove Tagesen Reventlow (dansk adelsmand) 86, 87
- Palle Sunesen (provst) 82, 83, 88
- Peder Oxø (dansk adelsmand) 57, 112
- Pedersen, Christiørn (dansk historieskriver) 77, 79, 85, 89, 91, 127, 129, 130, 133, 142, 143
- Petersen, E. Ladewig (dansk historiker) 28, 61
- Pisselhøj (Aars herred) 4, 80
- Rebas, Hein (svensk historiker) 7, 74, 135–137
- Ribehus (kgl. slot) 4, 48–50
- Runslykke (Aars herred) 80
- Sct. Jørgensbjerg (Vester Han herred) 4, 76, 77, 79, 80, 82, 88, 91, 93, 94, 110, 127, 130, 141, 145, 146
- Skyum-Nielsen, N. (dansk historiker) 102, 110, 111
- Slemstrup (Aars herred) 80
- Steen Basse (dansk adelsmand) 39, 112, 113
- Svaning, H. (dansk historieskriver) 49, 85, 88, 91, 130, 131, 133, 135, 145, 146
- Tage Henriksen se Henrik Tagesen Reventlow
- Thorlav (bisp i Viborg) 35, 41, 45, 51, 52, 55, 110, 111, 123, 124
- Ulsig, Erik (dansk historiker) 80, 104, 107
- Vardehus (kgl. slot) 4, 47–50, 106
- Vendsherred 59–63, 66, 102, 103, 108, 109, 121–125
- Yrwing, Hugo (svensk historiker) 136, 137

»*Bondeoprør i Danmark 1438–1441*« er det første forsøg på at knytte forskningen omkring den senmiddelalderlige agrarkrise sammen med et væsentligt socialt oprør i det feudale Danmark. Samtidig er bogen et opgør med de tidligere fremstillinger af bondeoprørene som blot og bart et led i kongemagtens og adelens konflikter. Bonderejsningerne i årene omkring 1440 ses således i sammenhæng med andre samtidige europæiske oprør, ligesom de relateres til de mange tidligere danske bondeoprør, der viser almuen som selvstændige aktører overfor konge, kirke og adel.

Jørgen Würtz Sørensen f. 1950

Nysproglig student fra Randers kommunale Gymnasium 1969, Cand. phil. i historie ved Aarhus Universitet 1974, undervisningsassistent ved Historisk Institut AU 1974–1976, Mag. art. i historie ved AU 1976, kandidatstipendiat ved AU 1976–78 (indenfor området bondebevægelser i Mexico), 1979–1981 ekstern lektor ved AU, 1982 ansat ved Institut for Samfundsudvikling og Planlægning ved Aalborg Universitetscenter først som adjunkt og fra 1983 som lektor (»Ikke-europæiske samfund og kulturkredse«). 1982 lic. phil. ved Aarhus Universitet. Forfatter til en række tidsskriftartikler om dansk arbejderbevægelse og latinamerikanske forhold. Udgivne bøger »Tyve års cubansk revolution« (1980), »Det socialistiske Cuba. Økonomi og politik« (1982), »Bønderne og den mexicanske revolution. En analyse af zapatista-bevægelsen 1910–1920« (1983).

ISBN 87-7526-008-5

Trykt hos AiO Tryk as, Odense